

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav pro archeologii

Diplomová práce

Bc. Anna Augustinová

Vývoj osídlení v mikroregionu Zarabag (jižní Uzbekistán) na základě archeologických pramenů

Dynamics of the settlement pattern in the microregion of Zarabag
(southern Uzbekistan) on the basis of archaeological sources

Praha 2016

Vedoucí práce: PhDr. Ladislav Stančo, Ph.D

Práce mohla vzniknout jen díky spolupráci s mnohými, kterým bych zde ráda za jejich pomoc poděkovala.

V první řadě Ladislavu Stančovi, který mi umožnil podílet se na výzkumu česko-uzbecké expedice, za jeho vedení práce, ochotné debatování o vyvstávajících problémech a za zásobu literatury. Zejména ale také za vtažení do akademického prostředí a za důvěru, kterou mi během výzkumu prokazoval.

Z uzbecké strany pak zejména Šapulátu Šajdullajevovi za velkou pomoc s pochopením studovaného materiálu a za uvedení do místního prostředí. Odildžonu Chamidovovi za pomoc v prvních dnech v neznámém terénu a za poskytnutí mnohé těžko dostupné literatury a Chaliorovi a jeho uzbeckým spolužákům za pomoc s hledáním rytin. Dík patří také místním uzbeckým průvodcům, bez nichž by byl výzkum těžko proveditelný – a to Rustamu Surchabovovi, Aramidiru Aminivovovi a Azize Chajdkulové.

Kolegům-přátelům, kteří se významnou měrou podíleli na realizaci nebo dokumentaci výzkumu (Kláře Paclíkové, Jakubu Havlíkovi, Johance Tlusté, Petře Cejnarové a Ginevře Palmering). Zejména pak ale Michalu Mrvovi a Ladislavu Damaškovi, kteří byli během výzkumu nepostradatelní – za jejich pomoc v terénu a za úmornou dokumentaci.

Tomáši Smělému, za rozšíření nálezového souboru o detektorové nálezy a Vlastimilu Novákovi za následné určení a datování mincovních nálezů.

Petře Tušlové za konzultace týkající se povrchových sběrů a nejen jich.

Dík patří také Filozofické fakultě UK, která podpořila grantový projekt (Vnitřní grant FF UK – 2016/2017) *„Skalní rytiny v Surchandarijské oblasti (jižní Uzbekistán)“* a Univerzitě Karlově za grantovou podporu výzkumu osídlení oáz (GAUK – 2016/2017) *„Dynamika historického osídlení stepního pásma v podhůří Kugitangu (jižní Uzbekistán)“*, v nichž představuje mého školitele vedoucí této práce L. Stančo.

Samuelu S. za uvedení do problematiky GISů a vůbec technickou podporu a zejména za pochopení v počátcích práce...

Rodičům, bez jejichž podpory bych se práci nemohla věnovat a za pochopení během mých výprav na východ...

Honzovi Kyselovi za neustávající možnost konzultace, přínosné zpětné vazby, obrovskou podporu během práce a zdaleka nejen za ně...

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval(a) samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 19. prosince 2016

.....

Anna Augustinová

Klíčová slova:

Střední Asie; Baktrie; Tocharistán; povrchové prospekce; krajina; oáza; dynamika osídlení; vodní zdroje; kultura Jáz, kultura Sapalli; středověk; skalní umění

Keywords:

Central Asia; Bactria; Tokharistan; surface survey; landscape; oasis; settlement dynamics; water sources; Yaz culture; Sapalli culture; Middle Ages; Rock-art

Abstrakt

Předmětem práce jsou výsledky plošného archeologického výzkumu v mikroregionu oázy Zarabag v jižním Uzbekistánu. Nedestruktivní výzkum měl za cíl získat a vyhodnotit archeologická data umožňující rekonstrukci vývoje osídlení v tomto prostoru, kterému doposud z archeologického hlediska nebyla věnována pozornost. Prospekce v oáze a jejím nejbližším okolí byly prováděny extenzivní formou (plošné pokrytí celé oázy s cílem detekce míst s archeologickou evidencí) a intenzivní formou (povrchovými sběry na úzce vymezeném prostoru). Na základě kvality a kvantity získaných dat, se jako vhodnější ukázaly extenzivní prospekce. Součástí práce bylo také sledování vodních zdrojů (prameny, povrchové kanály a zjištěny byly dokonce pozůstatky karezu – podzemního kanálu). Nálezy získané během prospekce byly prostorově zaznamenávány do vymezených polygonů (zahrady, pole, hřbitovy, tepa ad.) a na základě jich datace a prostorového rozmístění bylo přistoupeno k rekonstrukci vývoje osídlení v mikroregionu oázy. Součástí výzkumu bylo také studium skalních rytin, které se nacházejí v řešené oblasti a tvoří nedílnou součást krajiny v minulosti. Nejstarší doklady osídlení pocházejí z doby bronzové, o něco řidčeji jsou pak nálezy z doby železné. Období antiky v oáze zcela chybí, lidská aktivita je zaznamenána opět v 3.-4. stol. n. l. a během středověku její doklady narůstají. Nejintenzivněji byla využívána v době vrcholného středověku, po němž opět následuje úpadek.

Abstract

The following thesis summarizes results of the archaeological research in the microregion of the Zarabag Oasis in the South Uzbekistan. The non-destructive research focused on the collection and evaluation of the archaeological data that allow to reconstruct the settlement dynamics in the oasis during the ages. Previously, there was not archaeological evidence available in the region. The fieldwork in the oasis and its closest surroundings was conducted by way of extensive surface survey (global coverage of the oasis focused on the detection of archaeological evidence), and intensive one (systematic surface survey on a closely defined area). The extensive survey proved to be more suitable for the studied environment in terms of the quality and quantity of the collected archaeological data. One part of the survey consisted in detection of the water sources (springs, surface canals and even remains of the karez systems). The basic units of extensive survey were represented by polygons (gardens, fields, cemeteries, tepas etc.), to which the finds collected during the research were attributed. Their dating in the combination with their spatial distribution allowed then to reconstruct the settlement processes and dynamics in the microregion of the oasis. One part of the research deals also with the petroglyphs in the surroundings of the oasis that are an inseparable part of the past landscape. The earliest evidence of the settlement in this area belongs to the Bronze Age; while the Iron Age the settlement was less intensive. There is a total absence of the traces of human activities during the period of Antiquity; they reappear again in the 3rd-4th century AD. The finds dated to the Middle Ages are detected plentifully in the microregion of Zarabag – the most intensive use of this area belongs to the 12th century. Afterwards the evidence of human activities decrease.

OBSAH

1	ÚVOD	15
2	PŘÍRODNÍ PODMÍNKY	16
3	PRAMENNÁ ZÁKLADNA	17
3.1	PŘEDEŠLÉ ARCHEOLOGICKÉ AKTIVITY V PODHŮŘÍ KUGITANGU.....	17
3.2	PRAMENY ETNOGRAFICKÉ	17
3.2.1	<i>Současná podoba oázy a základní sociální uspořádání společnosti</i>	18
3.2.2	<i>Etnické složení společnosti</i>	19
3.2.3	<i>Založení vesnice Zarabag v ústní lidové tradici</i>	19
3.2.4	<i>Další prameny</i>	19
3.3	HISTORICKÝ VÝVOJ V OBLASTI	20
3.3.1	<i>Doba bronzová</i>	20
3.3.2	<i>Doba železná</i>	20
3.3.3	<i>Období helénismu a řecko-baktrijské říše</i>	21
3.3.4	<i>Období Kušánské říše</i>	21
3.3.5	<i>Kušánsko-sásánovské období (Pozdní období kušánské říše)</i>	22
3.3.6	<i>Raný středověk</i>	22
3.3.7	<i>Vrcholný středověk</i>	22
3.3.8	<i>Pozdní středověk</i>	22
3.3.9	<i>Před-moderní období</i>	23
4	EXTENZIVNÍ PROSPEKCE V OÁZE ZARABAG	24
4.1	METODA, CÍLE A SLOŽENÍ VÝZKUMNÉHO TÝMU	24
4.2	VODNÍ ZDROJE	25
4.2.1	<i>Povrchové vodní systémy</i>	26
4.2.2	<i>Podzemní vodní systémy</i>	27
4.2.2.1	<i>Prameny</i>	27
4.2.2.2	<i>Karezy</i>	28
4.2.2.2.1	<i>Zarabažské karezy</i>	28
4.3	POLYGONY.....	29
4.4	PROSTORY HŘBITOVŮ (KATEGORIE B)	30
4.5	MORFOLOGICKY SPECIFICKÉ JEVY V TERÉNU	32
4.5.1	<i>Kategorie terénní útvary (T)</i>	32
4.5.2	<i>Kategorie samostatné objekty (O)</i>	35
4.5.3	<i>Pozůstatky jurtových tábořišť</i>	38
4.5.4	<i>Morfologicky specifické jevy v terénu - vyhodnocení</i>	39
4.6	NEGATIVNÍ ZJIŠTĚNÍ	40
5	INTENZIVNÍ PROSPEKCE - POVRCHOVÉ SBĚRY	41
5.1	CÍL POVRCHOVÝCH SBĚRŮ.....	41
5.2	METODA	41
5.3	VYHODNOCENÍ MATERIÁLU ZÍSKANÉHO POVRCHOVÝMI SBĚRY	41
5.4	ZHODNOCENÍ POUŽITÉ METODY	42
6	NÁLEZOVÝ SOUBOR Z PROSPEKČÍ V MIKROREGIONU OÁZY ZARABAG	43
6.1	KERAMIKA	43
6.1.1	<i>Doba bronzová</i>	44
6.1.2	<i>Doba železná</i>	45

6.1.3	Období pozdní antiky	45
6.1.4	Raný středověk	45
6.1.5	Vrcholný středověk.....	46
6.1.6	Před-moderní období	46
6.2	KOVOVÉ NÁLEZY	46
6.3	OSTATNÍ NÁLEZY	48
7	ZHODNOCENÍ FORMY VÝZKUMU – EXTENZIVNÍ A INTENZIVNÍ PROSPEKCE	49
8	DYNAMIKA OSÍDLENÍ V MIKROREGIONU OÁZY ZARABAG.....	50
8.1	DOBA BRONZOVÁ.....	50
8.2	DOBA ŽELEZNÁ.....	53
8.2.1	Raná doba železná	53
8.2.2	Střední a mladší doba železná (6.– 5. stol. př. n. l.)	54
8.3	OBDOBÍ ANTIKY – HIÁT (4. STOL. PŘ. N L. – 2. STOL. N. L.).....	55
8.4	OBDOBÍ POZDNÍ ANTIKY (3.–4. STOL. N. L.).....	55
8.5	OBDOBÍ STŘEDOVĚKU	56
8.5.1	Raný středověk I (5.–6. stol.)	56
8.5.2	Raný středověk II (7.–9. stol.)	57
8.5.3	Vrcholný středověk I (10.–11. stol.).....	57
8.5.4	Vrcholný středověk II (12. stol.) – předmongolská doba	57
8.5.5	Vrcholný středověk III (13. stol.) – pomongolská doba	58
8.5.6	Pozdní středověk I (14.–15. stol.).....	58
8.5.7	Pozdní středověk II (16.–17. stol.)	59
8.6	TENDENCE DYNAMIKY OSÍDLENÍ - SHRNUTÍ	59
9	SKALNÍ RYTINY	62
9.1	STAV PRAMENNÉ ZÁKLADNY A VÝCHODISKA VÝZKUMU	62
9.2	SKALNÍ UMĚNÍ V UZBEKISTÁNU - STRUČNÝ PŘEHLED DĚJINY BĀDÁNÍ.....	63
9.3	RYTINY NA ÚZEMÍ UZBEKISTÁNU	64
9.3.1	Rytiny v západním Ťan-Šanu a ve Ferganské kotlině (severovýchodní Uzbekistán) 64	
9.3.2	Rytiny v údolí Zaravšan (centrální Uzbekistán)	64
9.3.3	Hory Bukentau (severozápad centrálního Uzbekistánu)	65
9.3.4	Zaraut Saj (jižní Uzbekistán)	65
9.4	RYTINY V GEOGRAFICKY PŘÍBUZNÝCH OBLASTECH ZARABAŽSKÉMU REGIONU 66	
9.5	DATAČE, JEJÍ MOŽNOSTI A LIMITY	67
9.6	RYTINY V MIKROREGIONU OÁZY ZARABAG	68
9.6.1	Metody dokumentace rytin	69
9.6.1.1	Kategorie sledované při dokumentaci rytin.....	70
9.6.2	Skupiny rytin v mikroregionu oázy Zarabag (Za_01–05) – základní přehled 70	
9.6.3	Pozice kamenů ve svahu	71
9.6.4	Orientace svahů a rytin ke světovým stranám.....	72
9.6.5	Zobrazované motivy.....	73
9.7	DALŠÍ PERSPEKTIVY	74
10	ZÁVĚR	75
11	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	77
12	SEZNAM OBRÁZKŮ.....	86

13	SEZNAM TABULEK.....	89
14	SEZNAM GRAFŮ	89
15	SEZNAM PŘÍLOH	90

1 Úvod

Předložená práce je výsledkem výzkumu zaměřeného na získání a vyhodnocení archeologických pramenů, jež umožňují rekonstrukci vývoje osídlení v mikroregionu oázy Zarabag v jižním Uzbekistánu - místa odkud do této doby nepocházela žádná archeologická data. Jediná pozornost, která byla oáze dříve věnována, byl v podobě etnografického výzkumu v 60. letech 20. stol., prováděného B. Ch. Karmyševou (*Karmyševa 1976*).

Výzkum probíhal jako součást rozsáhlého mapování osídlení celého regionu podhůří Kugitang. Přestože ve stepi mimo oázy bylo zejména díky česko-uzbecké expedici během posledních let nalezeno mnoho nových lokalit, zdejší oázy zatím nebyly blíže sledovány. Výzkum se uskutečnil v rámci česko-uzbecké expedice vedené Ladislavem Stančem (Ústav pro klasickou archeologii Filozofické fakulty Univerzity Karlovy) ve spolupráci s uzbeckými archeology vedenými Šapulátem Šajdullaevem (Historická fakulta - Termezská státní univerzita v Termezu) a navazoval na již 14 let trvající aktivity české expedice v jižním Uzbekistánu.

Výzkum byl nedestruktivní povahy a často až záchranného charakteru, neboť v poslední době dochází často k zásahům do lokalit ze strany místních obyvatel (viz lokalita *Koš Tepa*, **kap. 4.5.1**).

Prospekce v oáze a jejím okolí probíhaly během dvou sezón výzkumu (25. září - 16. října 2015 a 23. srpna - 17. září 2016) a byly prováděny autorkou této práce za pomoci studentů Ústavu pro archeologii Filozofické fakulty Univerzity Karlovy - Michala Mrvy (2015, 2016) a Ladislava Damaška (2016). V prvním roce byla veškerá pozornost soustředěna na oázu Zarabag a její okolí, v druhém roce byly dokončeny prospekční aktivity v této vesnici a na výzkum navázala prospekce v dalších dvou oázách Karabag a Kampyrtepa. Zbývající část česko-uzbecké expedice se věnovala exkavačním pracím na lokalitě Burgut Kurgan a na dalších menších lokalitách v jeho okolí (*Stančo et al. 2015*, 86-111) a prospekce ve stepi mimo oázy (*Stančo 2016*, 73-85).

Předložená práce představuje veškeré získané informace získané během prospekce v oáze Zarabag, ty následně analyzuje a na jejich základě sleduje podobu osídlení tohoto mikroregionu během jednotlivých období. Jsou představeny dva způsoby, kterými byla prospekce prováděna - intenzivní a extenzivní - a je zhodnocena účelnost jejich použití s cílem získat představu o nejvhodnější metodě výzkumu oáz v tomto prostředí. Součástí práce je pak vyhodnocení získaných prostorových informací a dále přehled a vyhodnocení získaného nálezového souboru, představovaného v největší míře keramickými fragmenty. Samostatnou kapitolu tvoří skalní umění nalezené v tomto mikroregionu v době prospekce, které představuje samostatné velké téma a je nedílnou součástí krajiny v minulosti.

2 Přírodní podmínky

Oáza Zarabag ležící v průměrné nadmořské výšce 994 m n. m. je společně s dalšími 13 oázami (Čarvak, Gaz, Gurdžak, Chodžankan, Chodžulkan, Kampyrtepa, Karabag, Kyzylalma, Majdan, Pašchurt, Šalkan, Šerdžan, Vandob) součástí pašchurtské kotliny v podhůří hřebene Kagitang (nejvyšší vrchol Ajrībaba 3138 m n. m.). Ten tvoří na západní a severozápadní straně kotliny přirozenou hranici Uzbekistánu s Turkmenistánem. Z jihovýchodní strany je pašchurtská kotlina oddělena od šerabádské nížiny výrazným skalnatým horským hřebenem táhnoucím se 53 km od hranic s Turkmenistánem směrem na severovýchod (**Obr. 22**).

Horský hřeben Kagitangu je součástí protáhlých horských řetězců označovaných Pamíro-Alaj (někdy nazývaných také Hissarsko-alajská soustava),¹ které jsou na severu ohraničeny Ferganskou kotlinou a na severovýchodě pohořím Pamír. Pamíro-Alaj se skládá ze čtyř hlavních hřebenů (Alajský, Hissarský, Zeravšanský, Turkestánský), z nichž nejčlenitějším je právě Hissarský hřbet rozpadající se ve své jihozápadní části na další čtyři menší hřebeny – Bajustan, Čakčar, Suchaktau a Kagitang (Černý 2001, 95; Černík – Sekyra 1969, 206).

Předhorský prohyb, v němž leží námi sledovaná oblast, se nazývá Tádžická kotlina, jejíž největší část se nachází na území dnešního Afghánistánu a svým severním koncem zasahuje na území jižního Uzbekistánu. Nejnižším místem a zároveň pomyslnou příčnou osou této kotliny je údolí řeky Amudarji, k němuž se od severu táhnou horské hřebeny (Kagitang, Babatag, Aktau, Karatau, Vachšský hřeben, Chzratišoch a další menší hřebeny). Charakteristickým rysem těchto horských pásem je jejich asymetrická stavba, kdy západní svahy jsou dlouhé a pozvolné a východní krátké a příkré (Votýpka 1982, 304), tak jak lze pozorovat u hřebene Kagitang.

Sledovaná oblast má podobu podhorské stepi a je pro ni charakteristické kontinentální aridní klima s vysokými letními a nízkým zimními teplotami. Roční srážky (kolem 200 mm) jsou soustředěny hlavně do zimních a jarních měsíců, po zbytek roku jsou velice ojedinělé nebo téměř žádné. Prostředí je tvořeno protáhlými hlinitými a kamennými hřebeny, s roklemi a údolímí vytvořenými periodickými krátkodobými přívaly vody zejména v jarních měsících, kdy roztává sníh v přilehlých horách (Černý 2001, 96; Votýpka 1982, 304).

Na rozdíl od severněji ležících pouští a stepí střední Asie, které nejsou chráněny před sibiřskými a severními větry žádným pohořím, sledovaná oblast se nachází pod obloukovitou soustavou Hissáru s teplými údolímí mezi hřebeny, která jsou vytvořena koryty řek Surchandarji, Kifirniganu a Vachše (Votýpka 1987, 147).

¹ Lze se setkat i s tvrzením, že se jedná ještě o součást Ťian Šanu (Černík – Sekyra 1969, 206; Archangelskij 1947).

3 Pramenná základna

3.1 Předešlé archeologické aktivity v podhůří Kugitangu

Oblast šerabádské kotliny v podhůří Kugitang byla z archeologického hlediska ještě před několika lety téměř nepoznaná. Archeologické aktivity se soustředily buď na výzkumy jednotlivých lokalit jako Dabil Kurgan a Tilla Bulak v blízkosti vesnice Pašchurt (*Mkrtychev – Bolelov – Il'jasov 2005; Kaniuth et al. 2010, 154–155*), nebo byla pozornost věnována prospekčním na velkém prostoru, zaměřených na morfologicky zřejmé lokality (*Rtveladze – Chakimov 1973, 16–17; Rtveladze 1974, 66–67; Bobochodžev – Annaev – Rachmanov 1990*), případně z regionu pochází blíže nevyhodnocená data získaná náhodným sběrem (*Dvurechenskaya et al. 2014*).

Vedle důkladně zkoumaných lokalit Dabil Kurgan a Tilla Bulak by se mělo v podhůří Kugitangu nacházet několik dalších lokalit (*Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 134*). Ve vesnici Karabag, které leží východně od oázy Zarabag, se nachází lokalita Kurgan Tepa mající půdorys obdélného tvaru (30×60 m), z níž pochází materiál datovaný do středověku. V centru vesnice dále leží také lokalita Giljampuš Tepa kruhového půdorysu (průměr 20 m) a o výšce 2 m, z níž pochází také středověký materiál. Jižně od vesnice Karabag na levém břehu řeky vytékající z Karabagu byla zaznamenána lokalita Mazaristan Tepa a na severovýchodním okraji vesnice Majdan na levém břehu stejného říčního koryta lokalita Majdan Kurgan (*Aršavskaja – Rtveladze – Chakimov 1982, 134*). V samotném Zarabagu, který je předmětem této práce, byla provedena jediná prospekce, během níž byly zaznamenány tři body s výskytem archeologického materiálu (viz **kap. 4.5.1.2**), (*Dvurečenskaja et al. 2014, 69–82*).

Během působení české expedice v nedaleké šerabádské nížině se začal v kugitangském podhůří díky několika prospekčním akcím provedeným ve spolupráci s uzbeckými archeology odhalovat archeologický potenciál tohoto prostoru (*Stančo 2009; Danielisová – Stančo – Šajdullajev 2010; Stančo – Šajdullajev – Tušlová 2013*). Po dokončení výzkumů v nížině v okolí města Šerabád tak byly aktivity české expedice přesunuty do podhůří Kugitangu. Zde proběhl nejdříve krátký výzkum na kurganu v blízkosti vesnice Kajrit (*Stančo et al. 2014*) a v následujícím roce byl zahájen výzkum lokality Burgut Kurgan ve spolupráci s Termezskou státní univerzitou v Termezu, zastoupenou Š. Šajdullajevem, a Francouzskou archeologickou misí - Délégation archéologique française en Afghanistan (DAFA) - zastoupenou J. Bendezu-Sarmientem a J. Lhuillier (*Stančo et al. 2014, 31–41; Stančo 2016, 73–85; Stančo et al. 2016, 86–111; Lhuillier 2016, 112–121*). V návaznosti na zjišťovací prospekce během výzkumů v šerabádské nížině probíhají každou sezónu výzkumu v podhůří Kugitang rozsáhlé prospekční aktivity L. Stanča (*Stančo 2016*). Paralelně s prospekce a výzkumem na lokalitě Burgut Kurgan byl prováděn průzkum v oáze Zarabag, který je předmětem této práce a na nějž bylo navázáno roku 2016 prospekce v dalších dvou oázách Karabag a Kampyrtepa.

3.2 Prameny etnografické

Způsob života ve zkoumané oblasti má stále velice tradiční podobu. Pro úvahy, které mohou pomoci archeologickým interpretacím, je proto velice přínosné sledovat i

současnou podobu oázy, chování obyvatel, kteří v ní žijí a jejich zacházení se zdroji (vodní hospodářství, zemědělství a pastevectví, obstarání obživy, uspořádání domácností, vztah k zemřelým, rituály, sociální vazby ad.).

Pro tento účel jsou nám cenným zdrojem etnografické studie, a to zejména práce ruské etnografky B. Ch. Karmyševy (1976), která oblasti věnovala pozornost v 60. letech 20. stol. a zachycovala zde pomalu mizící kulturní tradice. Stejně důležitým pramenem jsou pro nás také výpovědi místních obyvatel a jejich znalost prostředí. V neposlední řadě je nezbytné sledovat také toponyma – a to jak toponyma zaznamenaná v mapách, tak ta, která kolují pouze v ústní tradici místních obyvatel. Ta mohou být často indikátorem místa, kde v minulosti probíhala lidská činnost, a mohou být ukazatelem k místům s archeologickými nálezy. Současnou podobu z hlediska uspořádání společnosti sleduje ve svém výzkumu sociolog J. Rasanayagam (Rasanayagam 2002), který se věnuje sociální a ekonomické podobě vesnické společnosti v Uzbekistánu. Jím shromážděné údaje přesně odpovídají situacím, s nimiž se během výzkumu setkáváme i my.

3.2.1 Současná podoba oázy a základní sociální uspořádání společnosti

Stepní krajina podhůří Kugitang je po většinu roku suchá, a oázy tak kontrastují s okolním prostředím. Ve zkoumané oáze se v současnosti nachází vesnice Zarabag s přibližným počtem 4000 obyvatel (cca 817 rodin), kteří jsou uzbeckého, tádžického a v menší míře i turkmenského původu. Dnes využívaná prostor zabírá plochu přibližně 435 ha a nachází se v průměrné nadmořské výšce 994 m n. m. Většina plochy oázy je rozdělena na pozemky (zahrady, pole, sady), které jsou intenzivně využívány. Zbytek tvoří veřejné komunikace nebo veřejná prostranství (silnice a cesty, místa kolem pramenů, prostory u veřejných budov – škol, nemocnic, mešit, obecního úřadu ad.).

Základní složkou vesnice (uzb. = *qishloq*) jsou jednotlivé domy² s pozemky, které mohou mít místní obyvatelé pronajaté od správy vesnice, nebo jsou jejich vlastní (odkoupené/zděděné). Hlavní osobou je pán domu (*chazajn*), představovaný nejstarším mužem v rodině. Po svatbě přecházejí nevěsty (uzb. = *kelin* z uzb. slova *kelmok* = přijít) do rodin svého manžela, kde je nové rodině vyhrazen zvláštní pokoj v domě nebo samostatné stavení na rodinném pozemku. Ekonomicky se pak stávají součástí rodiny (společné jídlo, společné výdaje apod.). Jeden ze synů – většinou nejmladší z nich – zůstává žít v domě se svými rodiči, stará se o ně a po jejich smrti dědí veškerý majetek. Zodpovědností celé domácnosti je vystavět domy pro ostatní bratry. Kdy k tomu dojde, závisí na různých podmínkách – dostupnost pozemku ve vesnici, finanční možnosti rodiny apod. I po odstěhování do vlastního domu je stále mladá rodina ještě několik let součástí rodiny manžela – z ekonomického hlediska, využíváním půdy a rozhodnutími, které stále náleží hlavnímu *chazajnovi* (Rasanayagam 2002, 60).

² Užívám český termín „dům“ ve smyslu společenství náležícímu k jedné usedlosti (anglické household). Termín „dům“ vystihuje více podstatu – označení „domácnost“ by mohla být zavádějící a evokovat složení skupiny lidí obývajících prostor pouze jako nukleární rodinu.

3.2.2 Etnické složení společnosti

Práce etnografky B. Ch. Karmyševy *Očerki etničeskoj istorii južnych rajonov Tadžikistana u Uzbekistana (Karmyševa 1976)* je cenným zdrojem při pohledu na celou společnost – její uspořádání, sociální vazby a na její vývoj a formování. Jedinečné je také zachycení vyprávění obyvatel jednotlivých v oblasti jižního Uzbekistánu a jižního Tadžikistánu, která poskytují informace týkající se založení jednotlivých vesnic a hlavních událostí s nimi spojených.

Na konci 19. a počátku 20. stol. byla oblast jižního Uzbekistánu etnicky velice rozrůzněná. Populace se skládala z nomádských a polo-nomádských skupin (většinově zastoupených Uzbeky) a z usazených uzbeckých a tádžických skupin obyvatel složených z mnoha různých etnických skupin. Od doby, kdy se tyto skupiny usazovaly, byly vnímány jako jednotlivé kmeny – to sloužilo hlavně k orientaci mezi nimi při vybírání daní a při určování vztahů mezi kmeny (*Karmyševa 1976, 284*).

Podle Karmyševy lze vidět tři hlavní důvody, proč je i v současnosti etnický charakter místních obyvatel tak rozrůzněný. Prvním důvodem je mimořádně velký stupeň migrace v oblasti celé střední Asie. Ta byla způsobena rozmanitými socio-politickými faktory (podrobení jedné skupiny druhou, spory a války mezi skupinami, nezvladatelné poplatky ad.) stejně jako přírodními faktory nebo epidemiemi (přelidnění oázy, vyschnutí vodního zdroje, nedostatek pastvin ad.).

Druhým důvodem bylo neustálé usazování nomádských a polo-nomádských skupin (v největší míře Uzbeků, dále Arabů, Turkmenů a dalších). K tomuto procesu nedocházelo pouze v oázách, ale také v horách, v místech s velice specifickými podmínkami. Jedním z důvodů mohlo být vyhnání nomádských skupin již usazeným obyvatelstvem z pastvin, které nestačily pro obě populace.

Třetím důvodem by pak měly být odlišné tradiční ekonomické vazby v rámci jednotlivých etnických skupin, kvůli kterým pak docházelo k vzájemné izolaci těchto skupin (*Karmyševa 1976, 286-287*).

3.2.3 Založení vesnice Zarabag v ústní lidové tradici

Stejně tak jako v dalších vesnicích, i v Zarabagu se povedlo B. Ch. Karmyševě zachytit během výzkumu místní legendu, vztahující se k založení současné vesnice. Příběh, který se měl odehrát na počátku 18. stol., vypráví o dvou bratrech z nedaleké vesnice Pašchurt, kteří se do oázy vydali na lov tygrů. Jeden z bratrů byl tygrem zabit a druhý se rozhodl jeho smrt pomstít. Zapálil kolem tygrova doupěte ze všech stran oheň a skoncoval s ním. Poté se usadil u zdejšího vodního zdroje a postupně za ním přicházeli další lidé a Zarabag (uzb. = *Zlatý sad*) se začal rozrůstat (*Karmyševa 1976, 129*).

3.2.4 Další prameny

Další pramen k historii vesnice by mohla představovat kniha sepsaná údajně³ ve vesnici Zarabag jedním mužem, který zemřel roku 2011. Měl zaznamenat „historii“⁴

³ Podle výpovědi místního obyvatele roku 2016.

⁴ Pojem „historie“ chápeme ve vyjádření místních obyvatel spíše jako „kroniku“ vesnice nebo historii sepsanou na základě vyprávění.

Zarabagu, ale nechtěl, aby jeho dílo kdokoli četl. Jeho synové respektují jeho přání a nikomu práci svého otce zatím neukázali. Potenciálně můžeme však uvažovat o dalším prameni pro novodobou historii vesnice.

Dalším podobně diskutabilním pramenem, který má spíše uměleckou hodnotu, je kniha básníka Boltanžona Sodikova nazvaná Sjechriston (uzb. = *Tajemství vesnice*). Kniha by měla být uložena v místní knihovně, nám se ji však zatím nepodařilo získat.

Oba tyto zdroje jsou však spíše etnografickým bodem výzkumu než adekvátním pramenem, který by přispěl k rekonstrukci osídlení.

3.3 Historický vývoj v oblasti

3.3.1 Doba bronzová

První doklady osídlení ve sledované oblasti pocházejí z pozdní doby bronzové, která je ve střední Asii charakterizována baktrijsko-margiánským archeologickým komplexem (BMAC) a v absolutních datech zabírá dobu 2200–1700 př. n. l. (*Maxwell-Jones 2015*, 12). V řešené oblasti je představována kulturou Sapalli, kterou lze datovat na základě radiokarbonových dat získaných na lokalitách Sapalli Tepa, Džarkutan a Tilla Bulak, na počátek 2. tisíciletí př. n. l. Nejstarší kalibrovaná data pocházejí z lokality Tilla Bulak (2197–2036 př. n. l.), nejčastěji je ve všech analyzovaných vzorcích zastoupeno 19.–18. stol. př. n. l. (*Kaniuth 2006*, Tab. 10).

Období pozdní doby bronzové je v oblasti Surchandarja představováno především dvěma hlavními lokalitami Džarkutan a Sapalli Tepa, které se nacházejí nedaleko zkoumané oblasti za horským hřebenem oddělujícím pašchurtskou kotlinu od šerabádské nížiny. Přibližně na ose směřující od těchto lokalit směrem k Zarabagu se v pašchurtské kotlině nachází další lokalita pozdní doby bronzové Tilla Bulak (*Kaniuth et al. 2010*), na níž probíhal několik let archeologický výzkum. Během česko-uzbecké expedice byly objeveny minimálně dvě další lokality tohoto období (viz **kap. 4.5.1.1** a **kap. 8.1**). Hmotná kultura, která je nejlépe poznána na základě materiálu z jihouzbeckých lokalit Sapalli Tepa (*Askarov 1973*) a Džarkutan (*Askarov 1977; Askarov - Abdulajev 1983; Huff 2000*, 58-69) se vyznačuje vysokou úrovní materiální kultury - většina keramických nádob byla točena na kruhu, časnými přídávky do hrobů jsou zbraně nebo šperky.

3.3.2 Doba železná

Přechod mezi pozdní dobou bronzovou a ranou dobou železnou lze rekonstruovat vyhodnocováním absolutních dat z lokalit, které byly osídleny během obou období. Podle výsledků z jižního Turkmenistánu se zdá, že mezi koncem kultury Sapalli a začátkem kultury Jáz nastal hiát (*Lhuillier 2013*, 210). Většina dalších radiokarbonových dat - z lokalit Sapalli Tepa, Džarkutan, Ulug-depe - ukazuje však opak a zdá se, že osídlení pozdní doby bronzové plynule přecházelo v ranou dobu železnou, a někde se mohlo dokonce částečně překrývat. V severní Baktrii je tak přechod doby bronzové k době železné datován do 15.–13. stol. př. n. l. Mohlo tak dojít ke krátkému soužití kultur Oxu (představovaným zde kulturou Sapalli) a kultur

s malovanou v ruce robenou keramikou (představovanou kulturou Jáz I), (*Lhuillier 2013*, 210–211).

Raná doba železná tak v oblasti severní Baktrie spadá do 2. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. (nejstarší radiokarbonové datum pro kulturu Jáz I pochází z lokality Jaz-depe – 1562 př. n. l.) a trvá 5–7 staletí. O kontinuálním osídlení po celou dobu trvání kultury Jáz I lze uvažovat pouze na lokalitách Majdatepa a Koktepa, ostatní lokality bylo využívány kratší dobu (*Lhuillier 2013*, 212).

Na konci rané doby železné dochází k opuštění řady sídlišť, a to zejména těch, která byla využívána již od pozdní doby bronzové. Následující dvě období střední doby železné (kultura Jáz II/baktrijská kultura) a mladší doby železné (kultura Jáz III/období achajmenovské říše) jsou si z hlediska hmotné kultury velice podobná a společně se výrazně odlišují od předchozí rané doby železné. Během 6. stol. př. n. l.–5. stol. př. n. l. se Baktrie stává součástí achajmenovské říše, změna politické situace však nemusí nutně znamenat i změnu v hmotné kultuře, jak lze vidět na sourodém materiálu střední a mladší doby železné (*Lhuillier 2013*, 251).

3.3.3 Období helénismu a řecko-baktrijské říše

Ke konci doby železné dochází ve střední Asii v době invaze Alexandra Velikého, který si tuto oblast podrobil po rozvrácení perské říše. Symbolickým datem se stává rok 331 př. n. l., kdy Alexandrovo vojsko porazilo Peršany a během následujících let utvrdil Makedonec svou moc i v Sogdianě a Baktrii (*Dani – Bernard 1994*, 71). Po jeho smrti (323 př. n. l.) se stala Baktrie součástí seleukovské říše. Roku 250 př. n. l. byla odtržena místním satrapou Diodotem a stala se jádrem řecko-baktrijského království, které přetrvalo přibližně do roku 130 př. n. l. Období helénismu a řecko-baktrijského království se výrazně projevilo změnami v hmotné kultuře od předchozího období. Následný úpadek byl způsoben nájedzy nomádských etnik, která přinesla svým vpádem do oblasti chaos (*Bernard 1994*, 97–99).

3.3.4 Období Kušánské říše

Doba 3. a 2. stol. n. l. ve střední Asii je obdobím nájedů nomádských etnik ze severu a severovýchodu, které měly velký vliv na následný politický vývoj. Hlavními původci rozpadu řecko-baktrijské říše byly dva kmeny označované v čínských kronikách jako Jüe-č a Siung-nu. Zatímco kmen Jüe-č žil v oblasti severní Baktrii na sever od řeky Oxus (dnešní Amudarji) nomádským způsobem života, na jih od řeky Oxus vzniklo mnoho malých politicky autonomních městských států, které byly ale také kontrolovány kmenem Jüe-č (*Enoki – Koshelenko – Haidary 1994*, 173–175). V hmotné kultuře lze sledovat změnu v podobě poklesu množství vyráběné keramiky a na základě hrobové výbavy v nomádských hrobech (hojně zastoupení keramických nádob, jež sami neprodukovali) můžeme uvažovat o kontaktu mezi usedlými obyvateli v oázách (producenty keramiky a dalšího zboží) a mezi nomádskými etniky (*Enoki – Koshelenko – Haidary 1994*, 177).

Během 1. stol. př. n. l. mezi kmeny získá převahu kmen Kušanů a Baktrie se tak stala součástí kušánské říše, založené Kudžulou Kadfísem (1. stol. n. l.) a později vrcholící za krále Kanišky I. (1. polovina 2. stol. n. l.), (*Puri 1994*, 239–245).

3.3.5 Kušánsko-sásánovské období (Pozdní období kušánské říše)

Během 2. a 3. stol. n. l. se oblasti Baktrie osídlení soustředilo do městských center v oázách (velká města jako Baktra/Balch – v dnešním Afghánistánu nebo Termez – v Uzbekistán) a menších sídlišť v podobě vesnic se zemědělským usedlým způsobem života. Součástí společnosti byla stále také nomádská populace (*Litvinsky – Hussain Shan – Shabani Samghabadi 1994, 475*). Na počátku 3. stol. začal přebírat vládu nad oblastí vnější činitel z Persie – dynastie sásánovců. Baktrie se tak stala nejdříve součástí kušánsko-sásánovského království, kdy doznívala moc kušánských vládců a tradic a mísila se s nově přichozí mocí sásánovskou a později byla zcela podřízena Sásánovské říši (*Litvinsky – Zhang Guang-da 1996, 24*). Sásánovská společnost měla vysoce rozvinutou vojenskou sociální a sakrální (na zoroastrismu založenou) hierarchii a principem státního zřízení byla monarchie (*Litvinsky – Zhang Guang-da 1996, 25*).

3.3.6 Raný středověk

Během 5.–8. stol. zabíral velkou část střední Asie Tocharistán, který byl rozdělen řekou Amudarjou na dvě části. Oblast našeho zájmu se nacházela v jeho severní části (území dnešního jižního Uzbekistánu a Tádžikistánu), (*Solovjev 1996, 81*). V polovině 6. stol. se do oblasti Surchandarji dostal vedle říše Sásánovců kočovný kmen Heftalitů (označovaných také jako Bílí Hunové – sanskr: *Sveta Huna*), kteří ovládli velkou část severovýchodní Asie. Jejich moc se soustředila hlavně v prostoru kolem města Buchara a zasahovala až k městu Termez, do jižního Tádžikistánu a místy dokonce až na Pamír (*Litvinsky 1996, 146*).

K dalšímu zlomu došlo mezi lety 560–563, kdy se do oblasti dostaly turkitské kmemy, které svrhly nadvládu Heftalitů a území ovládnou (*Harmatta – Litvinsky 1996, 359*). Největší změna nastala s příchodem Arabů ve 2. polovině 7. stol. a během 8. stol., kteří s sebou přinesli nové náboženství a kulturní tradice – docházelo k postupné islamizaci oblasti a nová podoba kultury se v 9.–10. stol. stala již zcela běžnou (*Aršavskaja – Rtoeladze – Chakimov 1982, 24–26*).

3.3.7 Vrcholný středověk

V období mezi 9.–12. stol. se v oblasti Tocharistánu nacházelo několik samostatných království. Oblast severovýchodně od Amudarji se na konci 9. stol. dostala pod nadvládu perských Samánovců a v 11. stol. se pak stala součástí Seldžucké říše (*Aršavskaja – Rtoeladze – Chakimov 1982, 25–28*). Velkým zlomem ve vývoji situace v severní Baktrii byl vpád Mongolů pod vedením Čingischánana na počátku 13. stol. (roku 1220 bylo dobito město Termez), po němž se oblast stala součástí Čagatajského chanátu, který trval do 15. stol. (*Aršavskaja – Rtoeladze – Chakimov 1982, 29*).

V hmotné kultuře můžeme sledovat změnu úpravu povrchu keramiky, kdy se na nádobách začíná objevovat modrá glazura (*Gardin 1957, 96*).

3.3.8 Pozdní středověk

Na přelomu 14. a 15. stol. po rozpadu Čagatajské říše se území stává součástí jedné z nejrozsáhlejších říší středověkého islámského východu – Timurovské říše

(*Aršavskaja – Rtoeladze – Chakimov 1982, 29*). Později během 17. stol. se oblast jižního Uzbekistánu stala součástí Bucharského chanátu, který byl rozdělen do jednotlivých samostatně spravovaných oblastí – begství (*Mukminova – Mukhtarov 2003, 52*).

Na keramice se kromě modré barvy začala během 14. stol. výrazně objevovat zelená glazura a výzdoba vegetativními motivy, stále se ale objevují i nádoby bez glazury (*Gardin 1957, 97*). V období od 15.–17. stol. pak velká většina nádob nemá povrch upravený glazurou a mnoho jich je vytvářeno z hrubého materiálu (*Tolstov – Vorobevoj 1959, 328*).

3.3.9 Před-moderní období

Roku 1924 se dostalo území Uzbekistánu pod nadvládu Ruska a byla zde vyhlášena Uzbecká sovětská socialistická republika. Ta trvala do roku 1991, kdy byla po rozpadu Sovětského svazu vyhlášena nezávislost Uzbekistánu. Uzbecká republika se okamžitě stala členem Společenství nezávislých států (sdružující bývalé republiky Sovětského svazu) a v čele země stanul jako prezident bývalý člen komunistické strany Islam Karimov.

4 Extenzivní prospekce v oáze Zarabag

4.1 Metoda, cíle a složení výzkumného týmu

Hlavní metodou výzkumu v oáze byla extenzivní prospekce vesnice a jejího nejbližšího okolí, skrze niž bylo sledováno několik cílů řešených různými způsoby.

Prvním důležitým bodem výzkumu byla detekce vodních zdrojů jako jedné z nezbytných podmínek pro život a sledování jejich vztahu k osídlení v jednotlivých časových periodách.

Dalším z cílů bylo získat materiál, který by v kombinaci s prostorovými daty vytvořil obraz oázy v jednotlivých historických obdobích. Během řešení tohoto úkolu jsme se snažili pokrýt rovnoměrně celou plochu zkoumané oázy. Vzhledem k velkému rozsahu vesnice (435 ha) nebylo možné v omezeném čase dvou výzkumných sezón a s omezeným počtem osob (2-3 prospektoři) pokrýt celou plochu oázy – to však nebylo ani prvotním záměrem. Prospekce jsme proto prováděli vzorkováním na vybraných místech. Kritérii, která ovlivnila výběr míst, byla jejich dostupnost – tzn. vhodné podmínky povrchu (nezastavěný povrch, absence vegetace ad., umožnění vstupu na pozemek majiteli apod.) a jejich systematický výběr (rovnoměrné pokrytí oázy).

Dalším cílem bylo sledování výrazných prvků v terénu, které se zdály být antropogenního původu (*tepa*⁵, *kurgany*⁶ a další nejasné objekty), a ověřování tohoto předpokladu. Prospekce byly rovněž prováděny s přihlédnutím k toponymům, která často naznačovala možný význam místa. Jak se ukázalo, ne vždy měla ale místní jména opravdu odraz v terénu – např. ne na každém místě s přízviskem *tepa* se nacházely doklady lidských aktivit. Věnovali jsme v tomto případě pozornost jak lokalitám s archeologickými nálezy, tak místům, na nichž žádný materiál umožňující dataci nalezen nebyl.

Obě sezóny prováděla výzkum autorka za pomoci dalších 1–2 studentů z Ústavu pro archeologii Filozofické fakulty Univerzity Karlovy – v prvním roce (2015) s pomocí Michala Mrvy, v druhém roce (2016) byl tým rozšířen o Ladislava Damaška. Během první výzkumné sezóny poskytl v prvních dnech v terénu velkou pomoc coby průvodce Odildžon Chamidov (Termezskaá státní univerzita v Termezu, odborný asistent na fakultě historie).

Do zpracování výzkumu byl zařazen také materiál získaný z blízkosti vesnice Zarabag Ladislavem Stančem během prospekci v okolní stepi. Nezbytná byla také odborná pomoc Šapuláta Šajdullajeva z Termezskaé státní univerzity v Termezu, a to zejména při určování a dataci místního materiálu. Obě sezóny se přidal k prospekci v oáze s detektorem Tomáš Smělý (v prvním roce – 2015 za pomoci Michala Maška), díky němuž byl soubor obohacen o kovové nálezy.

Nedílnou součástí při prospekciích byli místní průvodci a překladatelé, bez nichž by bylo provedení výzkumu mnohem komplikovanější a jistě by nepřineslo tolik výsledků. Během sezony 2015 vystupoval v roli průvodce Rustam Suchrobov,

⁵ *Tepa* – uměle vytvořené pahorky, které vznikly postupným navršování vrstev vzniklých lidskou činností.

⁶ *Kurgany* – mohyly vytvořené nomádky etniky.

zarabažský pastevec se zájmem o historii. V roce 2016 se této role ujal zarabažský učitel ruského jazyka Aramidir Aminivov.

V každém ze sledovaných témat je popsán přesný způsob dokumentace nálezů a chápání prostorového vymezení. Základní struktura je však stejná.

V terénu byly důležité body (odpovídající nálezům, objektům, prostorovým vymezením ad.) zaměřovány pomocí GPS (Garmin eTrek) a tato data byla následně zpracována pomocí programu QGis. V případě, že se jedná o nálezy v rámci polygonu, nikoli konkrétního bodu, odpovídají souřadnice uvedené v tabulkách středu plochy, na níž se nálezy koncentrují (v případě negativních zjištění – středu plochy bez nálezů). Přesný GPS bod nálezů je vytvořen ve chvíli, kdy se jedná o jediný konkrétní nález *in situ*.

Součástí práce v terénu byla fotografická dokumentace objektů a situací. Získané nálezy – povětšinou keramické fragmenty nebo nádoby – byly odvezeny na základnu⁷ a zde kresebně a fotograficky zdokumentovány. V některých případech byly celé nádoby vráceny původním majitelům, většina byla však odvezena k uložení do Archeologického muzea v Termezu.

4.2 Vodní zdroje

Jedním z cílů výzkumu bylo mapování vodních zdrojů v oáze a jejím okolí, které zahrnovaly také sledování současného zacházení s vodními zdroji. Voda je a vždy byla základní podmínkou pro život, a představovala tak hlavním faktorem pro výběr míst k usídlení – je proto nezbytné jí při rekonstrukci vývoje osídlení věnovat pozornost.

Skrz vesnici Zarabag probíhají směrem na jihovýchod koryta dvou sezónních řek – Šalkanu a Mačajly. Voda jimi protéká v jarních měsících a síla průtoku záleží na množství tajícího sněhu v přilehlém pohoří Kugitang. Po zbytek roku jsou koryta vyschlá nebo jimi protéká jen malý potok. Koryto řeky Mačajly (tekoucí jihozápadněji než řeka Šalkan) je širší a ještě před ústím do zarabažské oázy dojde k soutoku s bezejmennou řekou přitékající z vesnice Kampyrtepa. Lemuje jihozápadní kraj vesnice Zarabag a pokračuje jižním směrem do vesnice Pašchurt a potom dále na jihozápad směrem do nížin. Severovýchodněji položená řeka Šalkan, která přitéká do oázy Zarabag ze severu z vesnice Šalkan, protéká středem oázy. Na konci vesnice se stáčí k východu a pokračuje postupně do oáz Kajrit a Majdan. Ze severní strany obtéká pás hor tvořící přechod mezi stepí v podhůří Kugitang a šerabáskou nížinou a vlévá se do řeky Šerabád (**Obr. 22**).

Samotné řeky, které jsou po většinu roku vyschlé, však nemohly zabezpečit dostatek vody pro obyvatele oáz, a proto je dnes, stejně jako v minulosti, nutné získávat vodu ještě jiným způsobem. Od chvíle, kdy docházelo k usazování populace, museli lidé s vodou hospodařit jinak než při nomádkém způsobu života. Začalo tak docházet ke změně okolní krajiny a zacházení s vodou, mohlo se také ale promítnout do vztahů ve společnosti. K. A. Wittfogel ve své práci *Oriental Despotism* (1957) řeší – na příkladu starověkých společností Egypta, Mezopotámie, Indie, Číny, předkolumbovského Mexika

⁷ Během první sezóny výzkumu (2015) měl česko-uzbecko-francouzský tým archeologů zázemí ve vesnici Pašchurt u rodiny Omonovovy, v druhé sezóně (2016) měla expedice základnu přímo ve studované vesnici Zarabag u rodiny Aminivovy.

a Peru – problematiku fungování „hydraulické civilizace“, která se má v sociálních a ekonomických principech odlišovat od civilizace západní. Jeho teorie byla v některých bodech kritizována (například *Mitchell 1973, 532-534*), přesto představuje důležitou hypotézu a možný pohled na aspekty týkající se vodních zdrojů.

Při výzkumu jsme se soustředili jak na nadzemní vodní systémy (kanály, vodní nádrže), tak i na podzemní systémy (studny, prameny, karezy). Dostupnost vody je v celé vesnici velice odlišná a závisí na množství pramenů nebo přítomnosti říčního koryta v blízkosti daných zahrad. Některé části vesnice jsou zcela mimo dosah přirozených pramenů a místní obyvatelé jsou nuceni budovat si hluboké studny, jiné části – kterých je však velice málo – naopak nemají se zavlažováním problém.

Během prospekce bylo identifikováno 29 zdrojů vody (**Obr. 23**). 14 z nich představují prameny – všechny s vlastním toponymem; 15 zdrojů bylo identifikováno jako pozůstatky karezů,⁸ z nichž dva nesou vlastní název (**Tab. 1**). Dále bylo sledováno šest povrchových kanálů (**Obr. 24**).

Datace vodních kanálů – povrchových i podzemních – je velice obtížná a pro její objasnění je nutný interdisciplinární přístup. K dataci by mohly přispět výsledky analýz na základě odebrání vzorků usazených na dně karezů, bohužel se však zatím nepodařilo získat prostředky a podmínky pro jejich odebrání a analýzu, a není tak možné se k dataci kanálů blíže vyjádřit.

Pozůstatky povrchových kanálů stejně jako šachty ke destruovaným karezům jsou výrazně viditelné v terénu a lze je sledovat i na satelitních snímcích Google Earth.

4.2.1 Povrchové vodní systémy

Důležitou součástí vodního hospodářství jsou dnes, stejně jako v minulosti, povrchové kanály rozvádějící vodu z míst, která jsou vodou lépe zásobena (řekami, prameny, karezy) do míst s nedostatkem vody. V současnosti, a s velkou pravděpodobností i minulosti, byla voda shromažďována v menších nádržích na různých místech ve vesnici. V podvečer bývají nádrže otvírány a skrze systém povrchových kanálů je voda rozváděna do zahrad. Tento způsob zavlažování však nezajistí vodu všem obyvatelům vesnice. Na pozemcích, které jsou od pramenů více vzdáleny, jsou lidé nuceni vyhloubit studny a spoléhat se na zdroje podzemní vody.

Pozůstatky po povrchových kanálech lze sledovat i v okolí vesnice, v místech, která nejsou obydlena ani zavlažována. Výrazný kanál (CAN_06, **Obr. 24**), který v současnosti není využíván, vede z jihovýchodního konce oázy Zarabag směrem k lokalitě Burgut Kurgan (raná doba železná – jázovská kulura). Tento kanál byl mapován roku 2014 česko-uzbeckou expedicí a předběžně byl datován do pozdní doby bronzové (*Stančo et al. 2014, 37*). Na základě dalšího výzkumu se však ukázalo, že se jedná o kanál mladší, než je zkoumaná lokalita rané doby železné Burgut Kurgan (*Stančo et al. 2016, 73–85*).

Podobně výrazný kanál (CAN_07, **Obr. 24**) vybíhá z jižního konce dnešní vesnice a vede podél silnice Zarabag-Pašhurt k lokalitě *Koš Tepa* (T_01), kterou obtéká

⁸ Karezy jsou podzemní zavodňovací kanály v podobě tunelu, které rozvádějí vodu do jinak suchých míst (*Čelebi 1983, 234*), viz **kap. 4.2.1.4**.

z jihozápadní strany a pokračuje dále paralelně s řekou Mačajly směrem k vesnici Pašchurt.

V okolí vesnice bylo zachyceno dalších pět kanálů (CAN_01-05, **Obr. 24**), které nejsou v současnosti využívány, je však evidentní, že byly vytvořeny uměle. Žádný z nich se neváže ke známé lokalitě. Z časových důvodů byly zachyceny pouze části jejich průběhu, které měly za cíl poskytnout základní zjištění pro další možné studium tohoto tématu.

Opakujícím se jevem je výskyt kanálu v blízkosti *tepa*, kdy je sídelní pahorek kanálem z jedné strany obkroužen. Jeho průběh se neváže na jednu konkrétní světovou stranu, ale vychází z podmínek terénu (*Koš Tepa*, T_01 – západní strana; *Dulana Tepa*, T_05 – východní strana; *Vajrona/Erona*, T_06 – jižní strana).

4.2.2 Podzemní vodní systémy

Nejpřirozenějším způsobem získání podzemní vody jsou – a také v minulosti byly – prameny. Na pozemcích příliš vzdálených od pramenů nebo od koryt řek byly hloubeny studny a další součást vodního hospodářství v oáze Zarabag představovaly karezy⁹. Prameny a pozůstatky karezů zachycených během průzkumu v oáze jsou vyneseny do mapy (**Obr. 23**) a souhrně sepsány v příložené tabulce (**Tab. 1**).

4.2.2.1 Prameny

V oáze Zarabag bylo zaznamenáno 14 pramenů (S_01-14; **Obr. 23, Tab. 1**), z nichž osm nese vlastní jméno (*Kuš Činar Bulok*¹⁰, *Qotur Bulok*, *Tupchona Gumbaz*, *Kuruchsaj Bulok*, *Raušan Bulok*, *Šturchur Bulok*, *Bobolangar*, *Junus Bulok*, *Odžijak*, *Čukora/Suchrab Bulok*). Některé prameny mají vlastní jméno významové (*Kuš Činar* = Pramen u dvou platanů; *Qotur Bulok* = Pramen božstev; *Šturchur Bulok* = Pramen, který spolkl velblouda; *Bobolangar* = Starcovo vahadlo; *Kuruchsaj Bulok* = Pramen suchého koryta), další prameny nesou osobní jméno hospodáře domu, kde se pramen nachází nebo jméno jeho předka (*Raušan Bulok*, *Junus Bulak*, *Čukora/Suchrab Bulok*) a některé názvy nelze s ničím spojit (*Tupchona Gumbaz*; *Odžijak*). V topografické mapě je zachycen pouze jeden pramen, místními označován jako *Kuruchsaj Bulok* (S_05; **Obr. 22, Obr. 59**).

V okolí tří z pramenů (S_06, 08, 14) byly nalezeny keramické zlomky. U pramene *Raušan Bulok* (S_06) bylo nalezeno pět keramických fragmentů (ZA 032), z nichž dva lze datovat do 12. stol. Z blízkosti pramene *Čukora/Suchrab Bulok* (S_14) pochází osm keramických zlomků (ZA 024), z nichž tři bylo možné datovat do 12. stol. Nejzajímavější nálezy pocházejí z okolí pramene *Bobolangar* (S_08). Jednak zde byly díky detektorovému průzkumu na malém poli v zahradě nalezeny dvě mince (ZA_MIN-03 – 15. stol.; ZA_MIN-04 – 14.-15. stol.) a na kopci převýšeném nad pramenem přibližně 15 m byla detekována nová lokalita *Bobolangar* (T_08; **Obr. 81**; viz **kap. 4.5.1**), předběžně datovaná na základě 51 keramických zlomků do pozdní doby bronzové.

⁹ Odvodňovací tunely jsou v jednotlivých zemích nazývány odlišnými názvy – Írán: *kanáty*; východní Írán, Balúčistán, západní a východní část střední Asie: *karezy*; Arábie: *falaj* (Sala 2003, 3).

¹⁰ Jeden ze stromů měl růst přímo u pramene, ale již není, druhý stále roste asi 50m po proudu vody z pramene směrem do vesnice.

Za zmínku stojí terénní útvar (**Obr. 60**) v severní části vesnice, představující původně zřejmě pramen (S_13), který je však dnes již téměř vyschlý. Má podobu terénní propadliny o průměru cca 10 m, kolem níž jsou ze severozápadní strany v půlkruhu vyskládány kameny.

4.2.2.2 Karezy

Karezy jsou podzemní tunely vytvořené pro rozvod vody a ve střední Asii se většinou nacházejí v suchém prostřední polopouště v podhorských oblastech na mírných svazích, kde je využito přirozeného toku vody (Sala 2003, 8). Je tak rozváděna pozvolným proudem a zůstává čistá a chladná, jako by pocházela z pramenu a je navíc chráněna při případném vpádu nepřátel. Nejstarší doklady takového vodního systému pocházejí ze severního Íránu z 8. stol. př. n. l. (Sala 2003,3). V okolí zarabažských karezů nebyl však nalezen žádný materiál, který by pomohl určit jejich dataci, ani nebylo možné je zatím datovat na základě přírodovědných analýz. Zmínku o nich máme však zachycenou v již zmiňovaném díle B. Ch. Karmyševy (1967). Podle otce jednoho z jejích respondentů měly být karezy vybudovány roku 1880 kvůli nedostatku vody v oáze, způsobeném rostoucí populací (Karmyševa 1967, 129). Zkušenosti s výpověďmi místních obyvatel během výzkumu, kteří s naprostou jistotou a nekompromisně uvádějí všemožné časové údaje,¹¹ které ovšem nemohou být reálné, jasně ukazují, že je třeba přistupovat k takovým údajům nanejvýš kriticky. Stejně tak je potřeba přistupovat i k datu zachycenému B. Ch. Karmyševou.

Výstavba karezu představuje náročnou činnost, která se může odrazit i v sociálních sférách společnosti, v suchých oblastech je často ale nezbytnou podmínkou pro přežití komunity.

Samotná stavba karezu sestává ze tří částí. Prvním bodem je vytvoření plánu stavby, k němuž je nutný expert, který dokáže najít vhodné prostředí pro umístění karezu. Druhým krokem je samotná konstrukce systému, která předpokládá dostatek lidí schopných tento systém vytvořit. Třetí fází je údržba karezu, tj. opravy, čištění a případně vytváření nových větví (Sala 2003, 4–8).

Vzhledem k nevelké hloubce, v níž se tunel nachází, dochází při průtoku vesnicí k postupnému znečišťování vody, která jím protéká a ztrácí na objemu. Proto by se podle studie R. Saly (2003) měla v horní části vesnice nacházet veřejná nádrž a nádrž na vodu určená pro mešitu. Dále po proudu pak nádrže s vodou k hospodaření (pro zvířata, zalévání zahrad apod.) a na konci vesnice je voda rozvedena do polí. Rozmístění pozemků podél karezu pak může často záviset na sociálním statutu – v horní části toku vlastní pozemky vysoce postavení obyvatelé vesnice/města, náboženští představitelé či majitelé karezu a dále po toku se nacházejí domy méně privilegovaných obyvatel (Sala 2003, 6).

4.2.2.2.1 Zarabažské karezy

Karezy v zarabažské oáze sice již nejsou v současnosti udržovány, přesto je jimi voda stále do některých částí vesnice rozváděna, a využívána místní obyvatelé, aniž by

¹¹ Příkladem mohou být níže zmíněná časová určení konce užívání místních hřbitovů jako „před 200 lety“ apod.

si uvědomovali, že se jedná o vodu z karezu, nikoli z pramene. V mnoha případech byl od pohledu zcela jasný pozůstatek karezu označován místními obyvateli přízviskem *bulok* (uzb. bulok = pramen; *Kron Bulok* = Korunní pramen; *Rachim Bulok*). Toto označení tedy nevystihuje samotnou vlastnost jevu, ale zachycuje to, jak je vnímám obyvateli – jako čistý zdroj vody.

Jak je zmíněno výše, lze podle údajů zachycených B. Ch. Karmyševou předpokládat (*Karmyševa* 1967, 129), že karezy byly v Zarabagu vystavěny až v 2. polovině 19. stol. Na základě toponym můžeme sledovat, že stavba karezů byla velice důležitá i v jiných místech před-moderního pašchurtského údolí. B. Ch. Karmyševa uvádí skupinu vesnic souhrnně označovanou *Karezat* nacházející se v jižní části údolí, do níž spadají vesnice zásobované vodou pomocí karezů – Jakubbajkarez, Jarmakarez, Čarvagkarez a Bulakkarez (*Karmyševa* 1976, 50).

Celkem bylo v Zarabagu během prospekci zaznamenáno 15 pozůstatků kazerů (**Tab. 1**). Největší koncentrace se nachází na severozápadním okraji vesnice. Mají podobu kruhových propadlin (K_01–11) o průměru 3–10 m, na jejichž dně jsou patrné pozůstatky tunelu (**Obr. 61**). Místní lidé si podle jejich výpovědi ještě pamatují na dobu, kdy byl tunel tak velký, že skrze něj dokázal projít kůň. V současnosti by se tunelem nebo jeho částmi dalo stále procházet, jednalo by se ale kvůli nestabilitě erodujících stěn i povrchu o velice riskantní počín. Proto jsou karezy zmapovány pouze na základě depresí znatelných na povrchu.

Druhá koncentrace pozůstatků karezů (K_12–15) se nachází ve střední části vesnice severně od koryta sezónní řeky Šalkan. Zde mají podobu náhle přepažených tunelů, které dále pokračují jako povrchový kanál.

Na základě těchto dvou koncentrací nelze rekonstruovat průběh karezu v rámci celé oázy, díky první koncentraci (K_01–11) můžeme ale sledovat, v kterém místě síť podzemních tunelů vstupovala do vesnice. Druhá koncentrace ukazuje, jak byla síť rozsáhlá a potvrzuje, že nekončila po několika desítkách metrů za první koncentrací.

4.3 Polygony

První ze sledovaných prostorových kategorií je označována jako polygony a spadají do ní poznatky několika typů, které jsou blíže specifikovány níže. Celkem bylo prozkoumáno 135 polygonů (POL_001–135), jak je znázorněno na mapě (**Obr. 24–27**) a v katalogu (**Příloha 2**).

V první řadě sem patří výsledky prospekce na pozemcích místních obyvatel (zahrady, pole, sady). Zpočátku jsme vycházeli z informací místních obyvatel o koncentracích nálezů na jednotlivých pozemcích. Na tyto prvotní informace jsme navázali systematickým průzkumem v celém prostoru vesnice s cílem poznat rovnoměrně celou plochu současné vesnice a jejího nejbližšího okolí. Velká část nálezů nebyla zachycena *in situ*. Často došlo k jejich nalezení majiteli ještě před naším příchodem během stavebních nebo jiných prací na zahradách, na polích nebo v sadech, a byly proto přesunuty do odpadních nebo nevyužívaných částí pozemku. Pomocí GPS jsme zaměřovali celý rozsah pozemku nebo rozsah místa, odkud mohou nálezy pocházet. Následně byla tato data zanesena do mapy jako polygony (**Obr. 25–27**)

s přesností v rámci vymezeného polygonu. V případě, že jsme byli přímo u vyzdvižení nálezu, byl přidán bod zachycující přesnou polohu v rámci polygonu.

Druhým typem nálezů zaznamenaných v polygonech jsou samostatné *nálezy* bez bližšího kontextu. Jedná se ve většině případů o nálezy mimo soukromé pozemky – na cestě, u pramenů nebo karezů, v narušeních povrchu v okolí oázy apod. Vzhledem k tomu, že se ani v tomto případě nejedná o nález *in situ*, jsou místa nálezů vymezena také jako malé polygony zachycující oblast 15 m v okolí nálezů.

Třetí typ nálezů zachycený v polygonech pochází z prospekcií, které prováděl ve stepi v okolí oáz L. Stančo souběžně s výzkumem v oáze. Vzhledem k tomu, že se jedná ve většině případů o nálezy z nových lokalit, rozptyl keramických zlomků je zachycen v mapě v podobě malého polygonu, který vyjadřuje prostorový rozptyl získaného materiálu.

Aby bylo možné vynést do mapy přehledně zastoupení nálezů ve všech zkoumaných místech ve vesnici, jsou mezi polygony a negativní zjištění zařazeny i hřbitovy a výrazné terénní útvary, jimž je věnována pozornost níže.

Součástí práce je katalog (**Příloha 2**) dokumentovaných polygonů se *souřadnicemi* (zachycujícími střed zkoumaného polygonu), *s celkovým počtem a počtem datovaných nálezů*. Dále je uváděn u každého polygonu *typ nálezů*, které zde byly získány a *typ polygonu*. Kvantitativně je uvedeno zastoupení jednotlivých nálezů v polygonech spadajících do konkrétních období. Vyhodnocení nálezů ze sledovaných polygonů je provedeno v **kapitole 8** a zobrazeno na mapách (**Obr. 32–42**).

4.4 Prostory hřbitovů (kategorie B)

Další oblast, jíž byla věnována pozornost, představovaly bývalé i současné hřbitovy. Metoda průzkumu byla zvolena na základě úspěšných prospekcií česko-uzbeckého týmu v předchozích letech na hřbitovech v sousední oáze Karabag (Stančo *et al.* 2014, 31). Během hloubení jámy pro hrob jsou narušeny níže ležící kulturní vrstvy, a na povrch jsou tak vyzdviženy starší artefakty – ty stejně jako nálezy ze soukromých pozemků nejsou *in situ*. Rozsahy hřbitovů byly zachyceny pomocí GPS (uvedené souřadnice se stejně jako u předchozích kategorií váží ke středu zaměřované plochy) a byla na nich provedena povrchová prospekce.

V oáze Zarabag bylo zjištěno šest hřbitovů¹² (B_1–6 (*B = burial ground*; **Tab. 2**). Všechny se staly předmětem našeho výzkumu a jsou opět vyneseny do mapy (**Obr. 28**). Jeden z nich je využíván ještě v současnosti, na ostatních skončilo pohřbívání v různé dávné minulosti. Tři z nich mají vlastní jména odvozená od imáma pohřbeného v centrálním hrobě, zbývající nejsou místními nijak označovány.

Hřbitov zvaný *Hujaobozi Vali* (B_1) se nachází na severozápadním okraji oázy, je místními obyvateli považován za nejstarší hřbitov v Zarabagu. Přestože podle jejich

¹² V kategorii T, jíž je věnována pozornost v dalších kapitolách, se nacházejí další tři lokality, u nichž předpokládáme, že se jedná také o pohřebiště. Nejsou však zařazeny do kategorie pohřebiště (B_XX), neboť u nich – vzhledem k předpokládanému velkému staří – nelze říci, zda se jedná pouze o pohřebiště, nebo i sídlištní areál či jiný objekt. Ani jedna z lokalit (T_08, 09, 13) není již vnímána místními obyvateli jako pohřebiště, na rozdíl od míst zařazených do kategorie B.

výpovědi, zde pohřbívání skončilo již před „200 lety“,¹³ centrální hrob je v místní kulturní tradici stále živým. Ženy k němu chodí zapalovat oheň, přinášet dary a zpívat modlitby a prosby. Kdo byl Hujaobozi Vali, jehož jméno pohřebiště nese, a kdy žil, dnes již nikdo z místních obyvatel neví. Pozůstatky hrobů patrné na povrchu jsou dvojího typu. První má podobu kamenných kruhů o průměru 1–1,5 m, druhý typ je obdélného půdorysu s kameny po obvodu a připomíná svou podobou současné muslimské hroby. Nad jedním z hrobů je vztyčená malá kamenná stéla (0,4×0,25 m) bez jakýchkoli známek opracování. V severozápadní části pohřebiště stojí druhá kamenná stéla (0,5×0,9 m) s jednoduchým rytým geometrickým reliéfem oblouku na podstavci¹⁴ (**Obr. 62**). Na celé ploše hřbitova nebyl nalezen žádný materiál, který by přiblížil dataci místa.

Další hřbitov zvané *Kokiboj Ota* (B_2) se nachází v severní polovině vesnice nedaleko pravého břehu řeky Šalkan. Nad centrálním hrobem je postavena moderní betonovo-cihlová kopule, která hrob chrání a vytváří malou kapličku. Podle místních obyvatel skončilo pohřbívání na tomto hřbitově také před „200 lety“¹⁵, stejně jako na *Hujaobozi Vali* (B_01). Ani zde nebyl nalezen materiál vhodný k dataci – z pěti nalezených zlomků bylo možné datovat jediný fragment, který pochází z před-moderního období 18.–19. stol., a proto ani toto pohřebiště nemohlo být na základě povrchové prospekce datováno.

Třetí hřbitov (B_03) je ve vesnici známo jako *Staré místo*, ale nikdo z dotazovaných neznal důvod tohoto označení. Nachází se zde několik navršenin hlíny připomínajících hroby. Z prostoru je v současnosti odebírána hlína na výrobu nepálených cihel a při ohledání narušení terénu bylo nalezeno 10 keramických fragmentů, z nichž jeden lze datovat již do 3. stol. n. l., další 4 zlomky spadají do 10. stol. a zbývající kusy patří do před-moderního období 18.–19. stol.

Další hřbitov (B_04), jehož část je ještě v současnosti využívána jako hřbitov, se nachází na východním okraji vesnice; nenese žádný konkrétní název a při prospekci zde nebyl nalezen žádný materiál vhodný k dataci.

Ani na hřbitově B_05 nebyly nalezeny žádné keramické fragmenty ani jiný datační materiál. Hřbitov je nazýván *Chudža Rušnoj* a i přes zjevně nedávné ukončení pohřbívání není již v současnosti k zakládání nových hrobů využíván.

Posledním sledovaným hřbitovem v Zarabagu je prostor kolem zaniklé mešity (B_6). Bylo zde vykopáno několik hrobových jam, které nebyly nikdy použity. Z obsahu jam bylo sesbíráno 15 keramických fragmentů, z nichž šest zlomků bylo možné datovat na přelom 5./6. stol. n. l. Ze stejného místa pochází také hliněná pečeť, na níž je zobrazen jelen s frontálním pohledem, kterou lze na základě stylu zobrazení zařadit také do raného středověku (**Obr. 63**, viz **kap. 6.3**).

Všech šest hřbitovů v Zarabagu se nachází ve východní části vesnice na levém břehu řeky Mačajly a jsou v ploše vesnice rovnoměrně rozmístěna. Z pěti z nich pocházejí nálezy (37 keramických fragmentů a jedna hliněná pečeť), datovatelné byly však pouze nálezy ze třech hřbitovů, jak lze vidět v tabulce (**Tab. 2**).

¹³ Označení „200 let“ je pouze formulací místních obyvatel pro vyjádření nikterak přesně vymezené dávné minulosti, kterou nedokáží doložit ani z vyprávění svých předků a nejedná se tak o relevantní časový údaj.

¹⁴ Podle místních obyvatel se ke stéle váže legenda o ženě, která na tomto místě tak dlouho nařikala nad smrtí svého malého dítěte, až se proměnila v kámen. Stéla má tak představovat ženu držící v náručí své dítě.

¹⁵ viz pozn. 11.

4.5 Morfologicky specifické jevy v terénu

4.5.1 Kategorie terénní útvary (T)

Morfologicky specifické jevy v terénu označené jako kategorie T (*T – terrain features*), u nichž lze předpokládat antropogenní původ, se staly další kategorií, na niž jsme se během výzkumu soustředili. Místa byla opět zaměřována pomocí GPS, fotograficky zdokumentována a ohledána povrchovým sběrem nálezů.

Do skupiny spadají v první řadě místa s archeologickou evidencí nesoucí označení T_1-14, která jsou shrnuta v příložené tabulce (**Tab. 4**). Jedná se o sídlištní pahorky – *tepa*, projevující se v krajině jako malé navršeniny. Do této kategorie jsou zařazeny prvky mající podobu *tepa*, které obsahující archeologický materiál, stejně jako místa s toponymem obsahujícím výraz *tepa* bez ohledu na přítomnost nálezů. Druhou složkou této kategorie jsou nově objevená místa, která byla s největší pravděpodobností *pohřebištěm*, bez intenzivnějšího průzkumu je však nelze zatím takto jednoznačně označit. Třetí složkou jsou místa s potenciálem stát se archeologickou lokalitou, ale na základě dosavadních získaných poznatků k nim nelze nic bližšího říci – např. místa, kde se koncentrují nálezy z několika období, místa označovaná jako *tepa*, kde zatím nebyl doložen žádný materiál svědčící o antropogenní činnosti apod.

Koš Tepa (T_01) se nachází 1,2 km jižně od vesnice Zarabag vedle silnice Zarabag-Pašchurt nedaleko koryta sezónní řeky Mačajly. Lokalita je narušena těžbou hlíny pro stavbu domů v Zarabagu. Podle výpovědi místních obyvatel se při odebrání hlíny objevovaly velké kusy nádob nebo dokonce celé nádoby, které ale byly odvezeny společně s hlínou a zpracovány na stavbu domů, případně zahozeny na neznámé místo. Lokalita byla nalezena a zdokumentována během první sezóny výzkumu (2015) – při revizní návštěvě lokality v následujícím roce (2016) se ukázalo, že těžba hlíny stále pokračuje a lokalita tak podléhá nezastavitelné destrukci. Z dochovaného stavu lze rekonstruovat přibližnou podobu lokality – sídlištní pahorek měl oválný půdorys (30×15 m) a v současnosti se jeho části dochovaly do výšky 2 m nad okolním terénem. V severní části odtěženého terénu byly patrné pozůstatky ohniště, které se nacházelo přibližně ve výšce 0,5 m nad současným povrchem. Z ohniště byly odebrány vzorky na radiokarbonovou analýzu¹⁶. Východní stranu pohorku obkružuje dnes vyschlý kanál (CAN_07), vycházející z jižního konce oázy Zarabag, který za *Koš Tepa* pokračuje dále na jih směrem k vesnici Pašchurt. Kanál je velice podobný kanálu směřujícímu ze zarabažské oázy směrem k lokalitě Burgut Kurgan (CAN_06). Z narušeného povrchu byly sesbírány keramické zlomky datované zejména do pozdní doby bronzové (Sapallinská kultura; 5 fragmentů), do 4. stol. n. l. (1 fragment) a do před-moderního období 18.–19. stol. (tyto fragmenty vykazovaly charakteristické rysy keramiky zhotovované v horských oblastech).

Naproti přes silnici 40 m severozápadním směrem od *Koš Tepa*, byly z narušeného terénu odebrány další keramické fragmenty a velké kusy nádob (T_02). Na povrchu nebyl znatelný žádný výrazný prvek, terén byl narušen přímo na současné úrovni. Na otázku, zda se zde původně nacházel sídlištní pahorek, není proto možné

¹⁶ V době odevzdání diplomové práce ještě nebyly známy výsledky analýzy.

odpovědět. Největší část zde získaných nálezů je datována do časné doby železné (kultury Jáz II/Jáz III; 5 zlomků). Ranější nálezy pak pocházejí z období raného středověku (5.–8. stol.; 1 zlomek) a vrcholného středověku (12.–13. stol.; 1 zlomek). Fragment určený jako před-moderní (18.–19. stol.; 1 zlomek) má charakteristické rysy typické pro horské oblasti, stejně jako nálezy z T_01.

Přibližně 1,2 km severním směrem za okrajem vesnice Zarabag se nachází místo zvané *Karaul Tepa* (T_03), které je zaneseno i do topografické mapy (Obr. 22) jako bod s nadmořskou výškou 1148 m n. m. Na vrcholku kopce se ale nenachází žádný objekt antropogenního původu – pomíneme-li zřejmě novodobý násep (průměr 3 m, výška 0,5 m) s betonovou platformou vystavěnou v době SSSR jako podstavec pro železnou vysílací věž, která byla ale podle místního informátora před několika lety obyvateli Zarabagu rozebrána a materiál druhotně využit.

Další tři výrazné terénní jevy, které jsou patné i na satelitních snímcích, leží v údolí mezi vesnicí Zarabag a lokalitou Burgut Kurgan v blízkosti jedné ze skupin se skalními rytinami (Za_01). Nacházejí se vedle sebe podél suchého koryta (hloubka koryta 1,5 m, šířka 2,5 m). U prostředního z objektů jsou stále patrné pozůstatky stěn z nepálených cihel zachovaných do výšky 0,5 m a má čtvercový půdorys o stranách 4×4 m. Další dva objekty mající podobu pohorku jsou oválného půdorysu se stranami 3,5×10 m a jsou zachovány do výšky 1,5 m. Na protější straně suchého koryta se nacházejí pozůstatky orby, nebyl zde však nalezen žádný materiál. Zatímco orba zde podle vzpomínek našeho 55-letého informátora probíhala v době SSSR, tři objekty na protějším břehu měly podle něj vždy tuto podobu. Na nejzápadněji položeném objektu (T_04) byly sesbírány keramické fragmenty, datované do 12. stol. (3 fragmenty) a do před-moderního období 18.–19. stol. (2 fragmenty).

V severovýchodním směru od vesnice Zarabag se nacházejí tři objekty připomínající tepa, ležící ve vzdálenosti 200 m, 250 m a 450 m napravo od silnice ve směru Zarabag–Kampyrtepa. Nejseverněji položený nese označení *Dulana Tepa* (T_05; uzb. *dulana* = hloh¹⁷), má kruhový půdorys o průměru 14 m a je zachovalý do výšky 2 m. Z jižní strany kolem pahorku probíhá malý, dnes nefunkční zavodňovací kanál, podobně jako kolem výše zmíněné lokality Koš Tepa (T_01). Nebyly zde nalezeny žádné artefakty umožňující dataci tohoto místa, či ověření, že se opravdu jedná o uměle vytvořený pahorek. O 100 m blíže k vesnici se nachází podobný objekt nazývaný *Vajorona* nebo *Erona* (T_06; uzb. *vajorona* = zřícenina). Půdorys je opět kruhový o průměru 13,5 m a dosahuje výšky 2,3 m nad současným povrchem. Zajímavým morfoloogickým detailem je malý kruhový mohylovitý útvar z hlíny ve středu jeho vrcholové platformy (průměr 2,5 m; výška 0,3 m). Kanál protékající kolem T_05 pokračuje až k tomuto objektu a stejným způsobem ho obkružuje z jižní strany. Bohužel ani zde nebyl nalezen žádný materiál umožňující dataci jeho. Nejbližše vesnici Zarabag je objekt (T_07) stejného charakteru jako dva předchozí s kruhovým půdorysem (průměr 16,5 m; výška 1,7 m), který nese

¹⁷ Ačkoli by se podle stepního prostředí mohlo zdát nepravděpodobné, že zde roste tento keř, hloh altajský (lat. *Crataegus altaica*; uzb. *Dulana zardak/Sarik dulana*) se vyskytuje v prostředí Kyrgyzstánu i Uzbekistánu. Keře se však nacházejí zejména v nivách řek a na okrajích lesů (*Eisenman – Zaurov – Struwe 2013, 83*), nikoli na místě jako *Dulana Tepa*. Vyvstává proto otázka, jak zdejší prostředí vypadalo dříve a zda nebyl rozsah oázy širší než dnes.

žádný místní název. Na rozdíl od místa *Vajrona* (T_06) se zde nachází na vrcholové plošině prohlubeň kruhového půdorysu (průměr 1,5 m; hloubka 0,2 m).

Zcela výjimečnou pozornost si zaslouží lokalita zvaná *Bobolangar* (T_08; **Obr. 81**; uzb. *bobo langar* = starcovo vahadlo) ležící na západním okraji vesnice Zarabag v průměrné nadmořské výšce 998 m n. m. Nachází se na malé ostrožně v místě převýšeném přibližně 15 m nad pramenem stejného jména (S_08), přibližně 120 m od pravého břehu sezónní řeky Mačajly. Na vrcholové plošině se nacházejí pozůstatky hrobů projevující se na povrchu jako kameny vyskládané po okrajích obdélníku a hroby kruhového půdorysu o průměru 1,5 m. Celou ostrožnu obkružuje dnes již nepoužívaný kanál. Na dvou místech (na severozápadní a jihovýchodní straně), odkud pochází většina datovaného materiálu, došlo k narušení povrchu těžbou hlíny. Keramické fragmenty se však nacházely i na samotném povrchu lokality, na nenarušené vrcholové plošině. Povrchovým průzkumem zde bylo získáno 136 keramických zlomků, z nichž 50 je datováno do pozdní doby bronzové, jeden zlomek do časně doby železné (kultury Jáz I), šest zlomků pochází z achajmenovského období 6.-5. stol. př. n. l., jeden zlomek z 11.-12. stol. a pouhé dva zlomky z období před-moderního z 18.-19. stol. Součástí nálezů byl také zlomek dastarchanu - stolu z pálené hlíny (**Obr. 64**) - patřící zřejmě právě do pozdní doby bronzové.

Jihozápadním směrem od T_08 se nachází druhý hřeben (T_09), pracovně označený jako *Bobolangar-2*, z něhož pochází 13 keramických zlomků, které ale nebylo (až na jediný z před-moderního období 18.-19. stol.) možné kvůli stavu dochování nebo fragmentárnosti datovat. Nachází se zde opět kamenné ohrádky hrobů o rozměrech přibližně 1,5×2 m.

Třetí hřeben (T_10) označený pracovně jako *Bobolangar-3* sousedí s předchozím T_09 na jihovýchodní straně. Zde se nachází ojedinělý objekt, a to kamenná platforma čtvercového půdorysu o stranách 6×6 m.

Další objev představuje lokalita nazvaná *Tulki Tepa* (T_11; **Obr. 80**), objevená během prospekcí L. Stanča, která se nachází dále po proudu řeky Mačajly 1,4 km jihovýchodním směrem od lokality *Bobolangar*. Lokalita má podobu plošiny trojúhelníkového půdorysu o stranách přibližně 90×65×50 m převýšené přibližně 2 m nad okolním terénem. Na severu z nejdlejší strany plošiny se zvedá kopec - původně zřejmě přírodního původu - na němž byly dále navršeny sídelní vrstvy. Jeho půdorys je kruhový a nejvyšší bod leží v nadmořské výšce 951 m n. m. Blíže nám podobu *Tulki Tepa* ukazuje topografický plán (**Obr. 65**).¹⁸ Na základě zde získaného materiálu sesbíraného na povrchu lokality (40 keramických fragmentů, z nichž 20 pochází z doby bronzové, 14 z 12. stol. a 4 byly datovány jako materiál z 18.-19. stol), je místo stejně jako *Bobolangar* (T_08) datováno do pozdní doby bronzové a podle charakteru materiálu a terénních projevů se jedná s největší pravděpodobností o sídliště.

Další objekt (T_12) se nachází 460 m západním směrem od severního okraje zarabažské oázy. Valovitý útvar o šířce 7,5 m se zvedá 1 m nad současnou úroveň terénu a původně dosahoval délky 45 m. Nyní je na jihovýchodním konci narušen těžbou hlíny v délce 10 m. Narušení vytváří řez tímto valovitým tvarem, nebyly v něm však

¹⁸ V terénu lokalitu zaměřili Petra Cejnarová a Jakub Havlík, následné vytvoření topografického plánu provedl Josef Souček.

rozpoznatelné žádné vrstvy, ani neobsahoval datační materiál. Čtyři keramické zlomky, z nichž tři jsou datovány do doby bronzové a jeden do pozdního středověku (17. stol.), pocházejí z místa, kde je valové těleso odtěženo. Podobné valovité úvary se nacházejí ještě na několika místech v okolí Zarabagu, pro jejich nedostatečnou výpovědní hodnotu (žádný datační materiál) jsou však zařazeny do skupiny *ostatní objekty* a popsány v příslušné části práce (**kap. 4.5.2**).

Ačkoli není T_13 v Zarabagu označováno přízviskem tepa¹⁹, má velice obdobnou podobu jako dvě místa v sousedních vesnicích Karabag (Chudžbok Tepa) a Kampyrtepa (Eišn Tepa). Bezejmenná lokalita leží na vyvýšenině na levém břehu sezónní řeky Šalkan, je přibližně kruhového půdorysu (průměru cca 37 m) a okolní terén převyšuje o 2 m. Ve středu a v severovýchodní části se nachází tři objekty, které lze považovat za kurgany. Podobně jako na pohřebišti Hujaobozi Vali (B_01) se i zde nacházejí hroby projevující se na povrchu jako kruhy z kamenů o průměru 1,2–1,5 m. Podle výpovědi místních obyvatel zde byli pohřbíváni lidé z Kampyrtepa – Kampyrtepané měli neznámo kdy odejít z nejasných důvodů do Pašchurtu, kde ale nebyli mezi sebe místními obyvateli přijati. Přemístili se tedy do Zarabagu a toto místo se stalo jejich pohřebištem. Stejně jako z Chudžbok Tepa a Eišn Tepa v sousedních oázách i z zarabažské lokality T_13 pochází materiál umožňující dataci místa. Na samotném povrchu nebylo mnoho keramických fragmentů nelezeno, jihovýchodní strana pahorku je však narušena erozí způsobenou občasným odebíráním hlíny na výrobu nepálených cihel. Díky tomu je nám odhalen řez celou lokalitou, z něhož bylo odebráno osm keramických zlomků. Z místa by bylo možné po nepatrném narušení povrchu získat ještě další materiál. Již dříve byla obyvateli z zahrady sousedící z tímto místem zachráněna ze stěny pahorku celá nádoba, kterou darovali do muzea v Termezu (**Obr. 66**). Materiál zde nalezený je datován do pozdní doby bronzové (1 zlomek), 4. stol. n. l. (2 zlomky), 5.–6. stol. n. l. (2 zlomky + celá nádoba) a do 18.–19. stol. (2 zlomky), zbytek nebyl chronologicky citlivý.

Místo zvané *Kuruchsaj Tepa* (T_14, **Obr. 59**) leží na východním okraji oázy. Nachází se přibližně 5 m nad pramenem Kuruchsaj Bulok (S_05) nad korytem označovaným jako Kuruchsaj Tapis (uzb. *kuruch say* = suché koryto), kterým podle místních v jarních měsících protéká mnoho vody. Přestože země v terénní vyvýšenině byla narušena, nebyl zde nalezen žádný keramický ani jiný materiál. Nelze s jistotou říci, zda se jedná opravdu o uměle vytvořený pahorek, nebo zda je nerovnost součástí georeliéfu a označení dostala jen na základě vnějších znaků.

4.5.2 Kategorie samostatné objekty (O)

Další sledovanou skupinou nálezů jsou objekty a výrazné terénní rysy a útvary označované jako O_01–30 (*O = other terrain features*; **Tab. 5**). Jedná se o místa v oáze a jejím nejbližším okolí, které mohou být vytržena ze širšího kontextu osídlení krajiny, v jehož rámci by dávala smysl a o místa, která jsou podrobněji studována v rámci jiných projektů české expedice (kurgany, valovité útvary, uměle vytvořené platformy, kruhy

¹⁹ Po výzkumné sezóně 2016 došlo k přehodnocení původního zařazení lokality mezi pohřebiště, jak je uvedeno v předběžné zprávě z výzkumu (Augustinová et al. 2015, 262–281), kde byla lokalita označena jako B3.

z kamenů ad.). Jejich evidence je však nezbytnou součástí výzkumu, neboť spoluvytváří kulturní krajinu a jejich význam často vynikne až při jejich komplexním sledování.

Výrazně zastoupeny jsou v této skupině kurgany, na jejichž koncentrace jsme během prospekci narazili několikrát, a které jsou v celé oblasti důležitou složkou kulturní krajiny v minulosti (Stančo 2016, 73–85; Stančo et al. 2014, 31–41). Soustředili jsme se však pouze na zaznamenání jejich přítomnosti zachycením několika vybraných v rámci rozsáhlé koncentrace, je však pravděpodobné, že důkladnějším ohledáním lokality budou nalezeny další. Jedním z dalších cílů české expedice v této oblasti v nejbližších letech je detailní sledování a podrobná dokumentace kurganů a jejich rozmístění. Během prospekci v oáze a jejím okolí jsme proto cíleně tyto tvary nesledovali – pouze jsme zaznamenali jejich umístění a základní charakteristiku, aby mohla být takto získaná data využita při jejich pozdějším a bližším sledování.

Všechny objekty v této kategorii jsou označovány kódem O_01–30 a jejich bližší charakteristika je uvedena v tabulce (Tab. 5). Stejně jako u předchozích kategorií byly zaměřeny pomocí GPS, fotograficky zdokumentovány, slovně popsány a případný materiál, který byl v jejich blízkosti nalezen, posléze odvezen na základnu a zdokumentován.

Zajímavým objektem (O_1) v podobě do půlkruhu vyskládaných kamenů je místo nacházející se na východním úpatí hřebene ležícím mezi Zarabagem a lokalitou Burgut Kurgan. Zpočátku se uvažovalo, zda se nemůže jednat o *dachmu*,²⁰ která by ve spojení s nálezem na Burkut Kurganu zapadala do kontextu zdejší kulturní krajiny během rané doby železné (jázovské kultury). Zjišťovací sondáž provedená A. Šajdullajevem však nepřinesla žádné výsledky, které by přiblížily dataci či objasnilly funkci objektu. Navíc svou polohou ve svahu – nikoli na vyvýšeném místě – neodpovídá podmínkám *dachmy*, které by se měly nacházet na kopcích (Stančo 2016, 78–80). Obdobný objekt jako O_01 je situován také na severovýchodě vesnice v blízkosti pramene S_13.

Další skupina objektů se nachází na místě zvaném *Jakadarach* a je souhrnně označena kódem O_19. Vzhledem k tomu, že se toto místo nachází již v kontrolované hraniční zóně mezi Uzbekistánem a Turkmenistánem, nebylo bohužel možné objekty fotograficky zdokumentovat a jediný naměřený GPS bod slouží pouze jako orientační. Skupina objektů se nachází po levé straně silnice ve směru ze Zarabagu do Šalkanu přibližně 3,3 km severozápadně od Zarabagu. Jedná se o skupinu kurganů, které jsou vytvořeny z navršené hlíny smísené s kameny. V jejich blízkosti byl zaznamenán také valovitý útvar podobný výše zmíněnému útvaru T_12.

Druhé dvě skupinky kurganů čítající tři a tři kurgany (O_20–22 a O_23–25) se nacházejí nedaleko od první skupiny po pravé straně silnice Zarabag–Šalkan ve vzdálenosti 1,7 km severozápadně od Zarabagu. Obě koncentrace leží na jihozápadním svahu velice pozvolna se zdvihajícího hřebene, jsou od sebe vzdáleny 170 m a je velice pravděpodobné, že se v jejich okolí nacházejí ještě další podobné skupiny. Kurgany mají podobu malých kamenitých mohyl průměru 1–1,3 m a svými rozměry a tvarem, pomineme-li mohylové navršení kmenů, připomínají kruhové hroby na starých zarabažských pohřebištích.

²⁰ Dachma představuje prostor využívaný v zoroastrijském nábožeství jako místo pro exkarnaci – mrtvé tělo je ponecháno dravým ptákům.

Čtyři objekty, které lze také považovat za kurgany, se nacházejí v blízkosti pramene Kuš Činar (S_01). Ve svém průměru jsou větších rozměrů než výše zmíněné skupině – tři z nich mají průměr 5 m, čtvrtý z nich má spíše oválný tvar o stranách 6×2,5 m a jsou tvořeny z výrazných kamenů vyskládaných po jejich obvodu.

Valovitý útvar (O_02) ležící nedaleko T_07 také na místě zvaném *Vajorona* nebo *Erona* je bez nálezů a svou podobou velice obdobný jako T_07, T_12 a O_19. Je tvořen z kamenů smíšených s hlínou a ve své délce 25 m a šířce 2,5 m převyšující okolní terén o 1 m. Nedaleko tohoto objektu se nacházejí tři kurgany (O_26–28). První z nich (O_26) leží jižně od jižního okraje valovitého útvaru (O_02) a je menší (průměr 2 m) než zbývající dva; ty leží 50 m severně od severního konce valovitého útvaru (O_02) a mají v průměru 5 m (O_27) a 6,7 m (O_28). Prostorové uspořádání těchto terénních útvarů je velice obdobné jak na výše zmíněném místě Jakadarach (O_19).

Objekty neznámého původu a účelu jsou zastoupeny koncentrací pravidelně rozložených jam se stranami 2,5×2,5 m, které jsou uskupeny do jednoho velkého čtverce. Mohly snad vzniknout jako objekty vytvořené během vojenských cvičení nedaleko ležící vojenské základny, může se však také jednat o pozůstatky geologických sond. Nelze ale ani vyloučit jejich straší původ. V okolí Zarabagu byly zaznamenány dvě takové koncentrace jam. První z nich (O_07) leží ve vzdálenosti 1 km severně od Zarabagu a v její blízkosti byl nalezen jediný zlomek keramiky datovaný do 12. stol., není však možné ho jednoznačně spojovat s těmito útvary. Druhá koncentrace (O_08), odkud nepochází žádný datační materiál, se nachází v údolí 2,2 km východně od Zarabagu směrem k lokalitě Burgut Kurgan. Další skupinou jam nejasného původu jsou objekty označované jako O_09 1 km severním směrem od Zarabagu nedaleko O_08. Zde jsou však jámy spíše kruhového půdorysu a nejsou uskupeny do čtverce, ale navazují na sebe a vytvářejí pruh táhnoucí se směrem dolů po hřebenu – připomínají pozůstatky karezů, které lze vidět v jiných oblastech střední Asie (*Sala – Deom 2006, 342–361*).

Další objekt (O_10) nejasného původu se nachází na hřebenu pod Karaul Tepa (T_03), 0,5 km severně od Zarabagu. Jedná se o mohylovitý objekt kruhového půdorysu o průměru 3 m, který převyšuje okolní terén o 1,2 m. Celý útvar je vytvořen čistě z hlíny, nikoli z kamenů, jak bývá obvyklé u kurganů.

Objekt O_11 má tvar obdélníkové platformy (6×11 m) a nachází se na pravém břehu vyschlého koryta, přibližně 0,5 km jihovýchodně od Zarabagu směrem k lokalitě Burgut Kurgan. Po okrajích je útvar lemován velkými kameny. Nepochází odsud bohužel žádný materiál, který by přispěl k určení datace tohoto útvaru. V jeho bezprostřední blízkosti – na protějším břehu vyschlého koryta – se nachází další objekt menšího kruhového půdorysu (O_12) o průměru 2 m. Jiné tři útvary (O_13–15) podobné tomuto se nacházejí 0,5 km severozápadně od Zarabagu. Všechny zmíněné kruhové objekty o průměru přibližně 6 m, mají podobu vyrovnaného povrchu, který zůstává na místech, kde stála jurta (viz **kap. 4.5.3**). Všechny zde zmíněné kruhové platformy se však vyskytují samostatně, nikoli ve větších koncentracích, aby mohly být interpretovány jako pozůstatky po jurtových táborech – viz **kap. 4.5.3**).

Podobný útvar jako výše zmíněný objekt O_11 byla zaznamenána také 2,9 km jihovýchodním směrem od Zarabagu směrem k vesnici Kajrit na břehu sezónní řeky Šalkan. Oba útvary mají přibližně čtvercový tvar tvořený z pozůstatků kamenných zdí.

První z nich (O_29) má strany přibližně o velikosti 9×9 m. Z východní strany na něj navazuje druhý obdobně vypadající útvar o stranách 11×12 m.

Během prospekci jsme se také zaměřili na revizi tří bodů, evidovaných během prospekci v oblasti jižního Uzbekistánu (*Dvurečenskaja et al.* 2014, 69–82). Na místě označeným jako *Zarbag I-II* (O_16) se měla nacházet keramika z 3.–4. stol. n. l. a z 10.–11. stol. n. l. V místě uvedených souřadnic se nachází konec hřebene a jeho svahy klesají směrem k jihovýchodu k malému potůčku vytékajícímu z pramene *Kuruchsaj Bulok* (S_05). Asi v polovině svahu leží vyschlá nádrž na vodu, která nebyla během obou let prospekci používána. Z tohoto jsme během revizních prospekci získali jediný zlomek, který byl ale nedatovatelný. Místo evidované jako *Zarbag IV* (O_17) se nachází přibližně 450 m severně od *Zarbag I-II* (O_16) a je v současnosti narušeno těžbou hlíny. Z rozrušeného povrchu pocházejí čtyři blíže nedatovatelné zlomky keramiky. Poslední ze zaznamenaných bodů *Zarbag III* (O_18) leží po pravé straně silnice ve směru *Zarbag-Majdan* nedaleko lokality *Burgut Kurgan*. V tomto místě nebyl nalezen ani žádný materiál, ani žádné výrazné terénní rysy.

4.5.3 Pozůstatky jurtových tábořišť

V blízkosti vesnice *Zarabag* byly také zaznamenány dvě koncentrace kruhových objektů interpretovaných jako pozůstatky po jurtách (**Obr. 29**). Obě skupiny leží v krajině na podobných místech a podobají se i rozmístěním jednotlivých objektů – pozůstatky po jurtách jsou rozmístěny po obou stranách dvou malých koryt, kterými protéká voda pouze na jaře, když taje sníh v horách. Objekty mají kruhový půdorys o průměru 5–7 m a v krajině se projevují jako negativní otisk jurty – kruhová zarovnaná plocha bez kamenů (**Obr. 79**). Některé z nich jsou patrné i na satelitních snímcích Google Earth. Bohužel se v jejich okolí nenacházel žádný materiál umožňující jejich dataci.

První ze skupin (**JUR_1; Obr. 29B**) se táhne v délce 200 m podél suchého koryta ve vzdálenosti 0,5 km severně od *Zarabagu* a je složena z 31 pozůstatků jurt (kruhový půdorys o průměru 5–7 m), které leží na obou stranách suchého koryta. Součástí je také devět kruhových jam o průměru 1 m hloubce 0,3 m, které jsou nepravidelně rozmístěny mezi relikty jurt.

Druhá skupina (**JUR_02; Obr. 29BA**) se nachází 350 m východně od okraje dodnes využívaného hřbitova (*B_04*) nedaleko pramene *Kuruchsaj Bulok* (S_05). Obsahuje 29 pozůstatků po jurtách, které leží opět na obou stranách suchého koryta v délce 100 m.

Přestože nemáme z okolí těchto objektů žádný datační materiál, místní lidé si pamatují, že ještě před 30–40 lety zde během jarních měsíců (březen, duben) sídlila jak nomádká tak semi-nomádká populace z okolních oáz. Také *Karmyševa* (*Karmyševa* 1976, 52) během svých popisů složení populace v tomto regionu uvádí nomádký způsob života jako běžný ještě před několika desetiletími. Proto by bylo možné zařadit zachycené pozůstatky po jurtách do 19.–20. stol. s přesahem do 18. stol. Podobné objekty našel již česko-uzbecký tým během dřívějších prospekci v podhůří *Kugitangu* a v blízkosti vesnice *Kala Mazar* v *Šerabádkém* regionu (*Stančo* 2009, 120; *Danielisová - Stančo - Shaydullaev* 2010, 72, 838).

4.5.4 Morfologicky specifické jevy v terénu - vyhodnocení

Během prospekcí bylo zaznamenáno 34 terénních útvarů, mezi nimiž se nacházejí jak celé nově objevené lokality, tak samostatně ležící objekty datované díky nalezenému materiálu do konkrétních období a stejně tak terénní útvary jako pozůstatky lidské činnosti neznámého původu a účelu.

Do skupiny *T* (T_01-14) je zařazeno 14 míst, u nichž byl ve většině případů nalezen materiál umožňující jejich dataci, případně se jedná o místa s toponymem poukazujícím na možný antropogenní původ místa (v názvu je obsaženo *tepa*). Skupina *O* (O_01-30) obsahuje 30 míst, u nichž nebyl nalezen archeologický materiál, nebo se jedná o samostatně stojící objekty bez širšího kontextu v rámci osídlení regionu.

Jedním ze sledovaných objektů byly kurgany - 14 kurganů sdružených do čtyř skupin je pouze částí tématu řešeného úžeji během dalších aktivit české expedice. Během prospekcí byla získána pouze základní fakta, která mohou být důkladněji rozpracována v kontextu komplexního řešení problematiky kurganů.

Další významnou skupinou jsou pozůstatky sídlišť v podobě pahorků - *tepa*, kterých bylo zaznamenáno osm (T_01, T_04-07, T_11-12, T_14). Jedná se buď o místa mající podobu *tepa*, u nichž byl nalezen archeologický materiál, nebo místa, v jejichž toponymu je obsaženo *tepa* bez ohledu na přítomnost datačního materiálu. Do této skupiny spadají i místa s velkým archeologickým potenciálem, kterým je bližší pozornost věnována níže (**kap. 8.1**).

Tři místa označená jako pohřebiště (T_08-09, T_13) nejsou zařazena do samostatné skupiny hřbitovů (B_01-06), neboť svým charakterem do této skupiny nezapadají. Nejedná se o pohřebiště s jasně viditelnými hroby. Místo lze považovat za pohřebiště na základě charakteru získaných nálezů, nebo v případě T_09 na základě prostorového vztahu s větší lokalitou Bobolangar (T_08). Některým z nich je věnována bližší pozornost v kontextu dalších lokalit v jejich blízkosti.

Opakujícím se terénním útvarem, na nějž jsme během prospekcí v okolí Zarabagu narazili na třech místech (T_12, O_02, O_19), je valovitý útvar; ve dvou případech (O_02, O_19) navíc v kombinaci s blízko ležícími kurgany. První z nich (T_12) bylo možné na základě získaného materiálu datovat do pozdní doby bronzové (kultura Sapalli); jeden keramický zlomek z tohoto místa byl zařazen do období vrcholného středověku (17. stol.).

Při prospekcích byly zaznamenány tři skupiny jam neznámého původu (O_07-09). U jednoho z nich (O_07) byl nalezen keramický fragment datovaný do 12. stol., nelze ho ale s jistotou spojit s těmito objekty. Dvě skupiny (O_07-08) mají podobu jam uspořádaných v jednom větším čtverci - může se tak snad jednat o novodobé zásahy do terénu. V úvahu připadají geologické sondy či objekty vzniklé během vojenského cvičení. O_09 je složen z pásu na sebe navazujících jam a mohl by spíše představovat pozůstatky karezů.

V okolí vesnice Zarabag bylo zaznamenáno také několik objektů neznámé datace a původu. Čtyři z nich jsou čtvercového půdorysu (T_10, O_11, O_29, O_30). První z nich (T_10) leží na hřebenu sousedícím s lokalitou Bobolangar a má zcela ojedinělou podobu - pravoúhlá platforma z vyskládaných kamenů. Další tři jsou zřejmě pozůstatky staveb, které nebylo možné blíže datovat. Čtyři další objekty (O_12-15) jsou kruhového

půdorysu – jsou velice podobné pozůstatkům jurt, nacházejí se ale v krajině zcela samostatně.

Součástí krajiny jsou také dva pozůstatky jurtových tábořišť (JUR_01-02), vykazující velice podobné rysy z hlediska umístění v krajině i co se týká jejich rozsáhlosti a počtu objektů. Z jejich okolí nepochází žádný materiál umožňující dataci. Na základě etnografických pramenů jsou datovány na počátek 20. stol.

4.6 Negativní zjištění

Do mapy jsou také vnesena *negativní zjištění*, v nichž je zahrnuta veškerá námi sledovaná plocha ve vesnici a jejím okolí, odkud nepocházejí žádné nálezy. Zachycují plochy pozemků, na kterých nebylo nic nalezeno – na základě výpovědi obyvatel a následně naším ověřením povrchovým ohledáním, i plochy hřbitovů s absencí nálezů. Mezi *negativní zjištění* jsou zařazena dále místa s toponymy odkazujícími na možný antropogenní původ, kde jsme však nenalezli žádný datační materiál. Celkem bylo takových míst ohledáno 32 (NEG_01-32) a jsou stejně jako polygony znázorněny na mapě (**Obr. 25-27**) a v tabulce (**Tab. 3**). Souřadnice určující jejich polohu jsou opět vázány na střed vymezené plochy.

5 Intenzivní prospekce - povrchové sběry

5.1 Cíl povrchových sběrů

Vzhledem k extenzivní povaze prospekce v oáze, jsme se rozhodli získat také data, která budou zachycovat úzký jasně vymezený prostor se systematicky sesbíranými údaji. Pro tento účel byla zvolena intenzivní prospekce v podobě povrchových sběrů. Tato metoda v předchozích letech přinesla zajímavé výsledky, když byla aplikována na oblast v nedaleké šerabádské nížině. Studentský archeologický tým vedený P. Tušlovou (Tušlová 2011a, 174-185; Tušlová 2011b, 17-25; Doležálková – Dorňáková – Machačíková 2012; Tušlová 2012a; Tušlová 2012; Stančo – Tušlová 2017, v tisku) svými novými výsledky výrazně posunul poznání této oblasti.

Pro naše účely musela být metoda upravena tak, aby vyhovovala jinému přírodnímu prostředí – místo zavlažované nížiny s rozlehlými oranými poli jsme se nacházeli v suché podhorské stepi, kde se pravidelně polní hospodářství koncentruje jen do bezprostřední blízkosti oáz. Sběry jsme proto neprováděli velkoplošně, jako to umožňují rozsáhlé orané prostory v nížině, zaměřili jsme se místo toho na menší plochu intenzivnějším způsobem (5.2).

Samotným povrchovým sběrům předcházela výběr vhodné plochy pro využití této metody. Vzhledem k tomu, že většina prostoru uvnitř současné oázy je zastavěna nebo intenzivně využívána, byla jako potenciální místa pro aplikaci této metody vytipována pole a sady na okraji dnešní vesnice. Z nich bylo vybráno pole na jihovýchodním okraji oázy, které se ukázalo jako nejvhodnější – pole bylo orané, nenacházela se zde již vegetace a při primárním ohledání jsme zjistili velkou koncentraci keramických zlomků.

5.2 Metoda

Vybrané pole bylo rozčleněno na čtverce o stranách 40×40 m a každý z vymezených sektorů byl označen číslem (SEK_XX), jak je znázorněno na přiloženém plánu (Obr. 52). Sektory byly rozvrženy v softwaru QGIS a toto rozvržení bylo následně přeneseno do terénu za pomoci GPS (Gramin eTrex). Každý ze sektorů procházeli čtyři sběrači v jasně vymezeném časovém úseku (8min/1sektor). Tímto způsobem bylo vysbíráno 31 sektorů a pokryta plocha 4,96 ha. Veškeré nezbytné informace k jednotlivým sektorům (počet keramických zlomků, hustota porostu, stav zorané plochy ad.) byly zapisovány do připravených formulářů. Povrchový sběr byl doplněn průzkumem detektory kovu, který provedli Tomáš Smělý a Michal Mašek, díky němuž byl získaný soubor materiálu obohacen o nález dvou mincí (viz kap. 6.2).

5.3 Vyhodnocení materiálu získaného povrchovými sběry

Povrchovými sběry bylo sesbíráno 1377 keramických zlomků o celkové hmotnosti 18,675 kg, z nichž chronologicky citlivých bylo 241 fragmentů. Ostatní kvůli míře opotřebování nebo zlomkovitosti nebylo možné blíže určit. Jak lze vidět z přiloženého grafu a tabulky (Tab. 6, 7; Graf 1, 2), největší procento pochopitelně tvořil

materiál z před-moderního období 18.-19. stol. (41% z veškerého vysbíraného materiálu). Tento materiál je ale z celkového vyhodnocení vyloučen.

Celkové kvantitativní a procentuální zastoupení jednotlivých období je znázorněno v příložených grafech (**Graf 1, 2**). Rozmístění nálezů v jednotlivých sektorech je schematicky znázorněno v příložených tabulkách (**Tab. 7**).

Nejvýrazněji zastoupené je tak období vrcholného středověku, a to zejména 10.-12. stol. Vůbec nejpočetnější jsou fragmenty z 12. stol. (12. stol = 26%; přelom 11./12. stol. = 5%), které se koncentrovaly hlavně v severovýchodních sektorech (**Tab. 7**). Druhé početně zastoupené období je 10. stol. (22%), které je rozptýleno po celé sledované ploše. Přestože se na vysbírané ploše nacházel i materiál pozdního středověku – a to datovaný zejména do 17. – 18. stol. (14%), do 14. – 15. stol. (9%) a do 13. stol. (4%) – nepatří toto období k nejvýraznějším. Méně početné je také období raného středověku zastoupené 8% nálezů koncentrujících se hlavně ve středové části sbírané plochy. K ojedinělým nálezům pak patří dva fragmenty z 1.-2. stol. n. l. a jediný zlomek z přelomu 3./4. stol. př. n. l. Na tuto výraznou mezeru opět navazuje početnější soubor, a to fragmenty z časné doby železné (kultury Jáz I a III = 8%) a pozdní doby bronzové (kultura Sapalli = 2%).

5.4 Zhodnocení použité metody

Vezmeme-li v potaz časovou náročnost metody²¹, kvalitu nalezeného materiálu²² a získané prostorové informace²³ – výpovědní hodnota dat získaných pomocí povrchových sběrů je nesrovnatelně menší než výsledky získané extenzivní prospekci v oáze. Se zmíněnými nedostatky je samozřejmě nutné při povrchových sběrech počítat, máme-li však možnost získat materiál s vyšší výpovědní hodnotou, je nutné se tomuto faktu vzhledem k omezené době působení expedice, přizpůsobit.

Samotná metoda povrchových sběrů poskytuje velký potenciál pro získání cenných dat, nehodí se však do tak uzavřeného prostoru, jakým je i v současnosti využívaná oáza. V případě využití metody v zemědělsky využívané krajině sledujeme prostor, na němž se dříve často nacházely sídlení lokality, které byly pro potřeby vzniku zemědělské plochy rozorány a povrchové sběry mohou tato místa zachytit (*Tušlová 2011b; Tušlová 2012a*). Pro průzkum oázy je však vhodnější extenzivní prospekce, skrze kterou lze sledovat relativně rovnoměrně celý prostor oázy. Intenzivní prospekce by pak případně mohla být využita pro místa, která se po vyhodnocení extenzivně získaných dat projevují jako potenciální lokality. Ta se ale ve většině případů rozkládají na několika pozemcích a jsou do velké míry zastavěna nebo jinak intenzivně využívána, a taková prospekce na místě by nebyla možná.

²¹ Dobu procházení jednotlivých sektorů by samozřejmě bylo možné upravit stejně jako počet sběračů, to by však mělo za následek snížení počtu získaného materiálu.

²² Materiál je kvůli působení exogenních činitelů (orba, vítr s pískem, pasoucí se zvířata) ve velice špatném stavu.

²³ Ve srovnání s extenzivní prospekci je povrchovými sběry zachycen nesrovnatelně menší prostor a je navíc nutné brát v úvahu možný sekundární přenos artefaktů, jako je hnojení pole materiálem z intravilánu vesnice.

6 Nálezový soubor z prospekcí v mikroregionu oázy Zarabag

Nálezový soubor z prospekcí v oáze je v největší míře představován keramickým materiálem. Nejpočetněji jsou zastoupeny keramické zlomky nádob, bylo však získáno také několik celých nebo z velké části zachovaných nádob. Vzhledem k tomu, že materiál pochází z povrchových prospekcí a nikoli z řízené archeologické exkavace, není jeho výpovědní hodnota a kvalita tak silná, jaká by byla v případě regulérního archeologického výzkumu.

Součástí nálezového souboru jsou také předměty nekeramické. Nejpočetněji zastoupené jsou kovové nálezy – některé nalezené místními obyvateli, některé nalezeny během prospekcí pomocí detektoru kovu. Do kategorie *Ostatní nálezy* jsou pak zařazeny nálezy specifického charakteru, který je u nich blíže popsán.

Část nálezů získaných během prospekce byla odvezena do Archeologického muzea v Termezu a část nálezů byla vrácena místním nálezcům, kteří nám umožnili dokumentaci těchto předmětů. Zbytek byl skartován.

Veškeré nálezy byly číselně označeny kódem ZA 001-01-ZA 159-01 (mincovní nálezy dostaly zvláštní označení ZA_MIN-01-27) a jsou sepsány v katalogu, který je součástí této práce (**Příloha 1**). U každého z nálezů je uvedeno, z kterého polygonu (POL_001-135) ve oáze a jejím okolí pochází. Pokud bylo možné nálezy datovat, je u nich datace uvedena, nebylo-li to kvůli fragmentárnosti, špatnému zachování nebo nedostatečné výpovědní hodnotě artefaktu možné, je pole datace označeno křížkem ×. U každého z nálezů je určena *keramická hmota*, jejíž definice je uvedena v následující podkapitole - jemná/polohrubá/hrubá. Dále je u každého nálezu uveden *typ nálezu*. V případě keramických zlomků se jedná o označení části nádoby/přítomnosti dekorace na fragmentu: B=dno (*base*); D=výzdoba (*decoration*); H=ucho (*handle*); P=celá nádoba (*profile*); R=okraj (*rim*); Y=tělo nádoby; O=jiné nálezy (*others*). Výzdoba je upřesněna (*plastická, rytá, malová*) stejně jako *úprava povrchu* (*bílá poleva, tmavá poleva, glazura*).

6.1 Keramika

Keramický materiál byl rozdělen a popsán na základě makroskopického pozorování. Předběžnou dataci provedl na místě Š. Šajdullajev, přední odborník v oblasti materiální kultury severní Baktrie, a následně bylo jeho určení konfrontováno s příslušnou literaturou pro jednotlivá období a nálezy dále roztrženy. Hmotné kultuře v oblasti jižního Uzbekistánu byla během výzkumu a studia materiálu věnována pozornost jednotlivým obdobím velice rozdílnou měrou. Dělení je inspirováno způsobem zpracování keramického materiálu z předešlých výzkumů česko-uzbecké archeologické expedice v oblasti šerabádské nížiny (*Tušlová 2012b, Včelicová 2015*).

Při vyhodnocování keramického materiálu je třeba mít na paměti, že se jedná o materiál získaný povrchovými sběry – nikoli řízenou archeologickou exkavací s jasnou stratografií. Nálezy tak nelze vyhodnocovat stejným způsobem jako nálezy z výzkumu – objevují se zde proměnné, které nelze opomíjet. V místech s nezvykle velkou koncentrací nálezů byly vybírány pouze signifikantní fragmenty, neboť by nebylo možné veškerý materiál zdokumentovat a ani to nebylo naším cílem. Rozdílná byla také přístupnost jednotlivých míst – ochota místních obyvatel zpřístupnit svůj pozemek, množství

vegetace v místě prospekce a využívání prostou. Zde vyhodnocovaný materiál proto berme jako naprosto nezbytnou podmínku výzkumu, jejíž statistické vyhodnocení a snaha o vytvoření chronologie nálezů by však neměla významnou výpovědní hodnotu.

Keramické zboží bylo na základě makroskopického pozorování rozděleno do kategorií *jemná keramika*, *polohrubá keramika* a *hrubá keramika*. Mezi *jemnou keramikou* jsou zařazeny keramické zlomky či celé nádoby točené na kruhu, kde jsou v keramickém těstě příměsi menší než 1mm a představují maximálně 5 % celkové hmoty. *Polohrubá keramika* je točena na kruhu a obsahuje v keramickém těstě příměsi, které tvoří více než 5% celkové hmoty a jsou větší než 1mm. *Hrubá keramika* obsahuje příměsi zastoupené více než 5% větší než 1mm a není točena na kruhu.

Největší část nálezů tvořil materiál datovaný do před-moderního období (18.–19. stol.) a vzhledem k tomu, že se jedná spíše o etnografický pramen, přestože byl během výzkumu zdokumentován jako ostatní nálezy, není mu v následujícím vyhodnocování věnována pozornost.

Celkem bylo během prospekci nalezeno 16 celých nebo z velké části zachovalých nádob. Z celkového počtu 554 fragmentů²⁴ tvořila největší procento těla nádob (357 fragmentů), z nichž bylo 67 zlomků zdobných. Signifikantních zlomků (zdobené, okraje, dno, ucha) bylo celkem 197 – nejpočetněji zastoupené z nich byly zdobené fragmenty (87 fragmentů), dále okraje (93 fragmentů, z toho 9 zdobených), dna (217 fragmentů, z toho 10 zdobených) a ucha (46 fragmentů), (**Graf 14**).

Z hlediska typu keramického těsta byla nejpočetněji zastoupena keramika *polohrubá* (75%), v procentuálním zastoupení následovala keramika *jemná* (24%) a zcela zanedbatelné množství tvořila keramika *hrubá* (1%), (**Graf 13**).

6.1.1 Doba bronzová

Hmotná kultura doby bronzové je dobře poznána na základě výzkumů lokalit v severní Bakterii, jako jsou výše zmíněné lokality Džarkutan, Sapalli Tepa, Tilla Bulak ale také menší lokality jako Bustan nebo Makonimor – díky kterým lze identifikovat také zarabažský materiál doby bronzové.

Typickým předmětem tohoto období jsou hluboké misky na nožce, zastoupené v zarabažském materiálu několika kusy (**Obr. 1: ZA 062-04, Obr. 3: ZA 058-04**: analogie Sapalli Tepa, Makonimor – *Teufer 2015*, 420, Abb. 42: 8; 36, Abb. 14; **Obr. 4: ZA 082-05**: analogie Džarkutan: *Teufer 2015*, 621, Taf. 243: 3; **Obr. 4: ZA 062-12**: analogie Džarkutan, Sapalli Tepa – *Teufer 2015*, 633, Taf. 255: 8, 34, Typ C1), kónické poháry (**Obr. 3: ZA 058-06**: analogie Sapalli Tepa – *Teufer 2015*, 36, Abb. 14, 415, Taf. 37: 2), pohár s příkrými stěnami (**Obr. 1: ZA 020-02**: analogie Makonimor, Sapalli Tepa – *Teufer 2015*, 238, Abb. 115: Typ 2, *P'jankova et al. 2009*, 115, Abb. 21: 5, 126, Abb. 30: 4). Mezi materiálem se objevují také baňaté hrnce (**Obr. 4: ZA 025**: analogie Makonimor – *P'jankova et al. 2009*, 120, Abb. 24: 7), poháry (**Obr. 4: ZA 082-06**: analogie Džarkutan – *Teufer 2015*, 35, Abb. 13: Typ A), lahvovité formy (**Obr. 2: ZA 058-01**: analogie Džarkutan, Sapalli Tepa – *Teufer*

²⁴ Celkové množství keramických fragmentů při zahrnutí materiálu před-moderního období je 1236 kusů.

2015, 35, Abb. 13), miska s prohnutými stěnami (**Obr. 4: ZA 106-03**: analogie Makonimor, Džarkutan *Teufer 2015*, 238, Abb. 115: Typ 2; *P'jankova et al. 2009*, 114, Abb. 20: 15; 123, Abb. 27: 10; 125, Abb. 29: 8), zásobnicové nádoby (**Obr. 1: ZA 062-03**; analogie Sapalli Tepa, Džarkutan – m *Teufer 2015*, 94, Abb. 38: typ C) a hrnce (**Obr. 3: ZA 058-10**: analogie Sapalli Tepa – *Teufer 2015*, 436: 4, 431, Taf. 53: 8). Výjimečně se objevují široké mísy s přetaženým okrajem (**Obr. 1: ZA 062-08**: analogie Džarkutan – *Teufer 2015*, 625, Taf. 247: 5).

6.1.2 Doba železná

Nálezy z doby železné byly natolik torzovité, že většinou nebylo možné je kresebně rekonstruovat. Pro identifikaci materiálu rané doby železné slouží výborně práce J. Lhuillier (2013) zaměřená na keramiku kultur s malovanou v ruce robenou keramikou (kultura Jáz I). Analogii pro část misky z achajmenovského období 6.–5. stol. př. n. l. nalezené v Zarabagu lze najít ve fázi Epocha I (6./5.stol. př. n. l.) na lokalitě Kandahar (**Obr. 4: ZA 059-04, 05**: analogie Kandahar – *Helms 1997*, 305, Fig. 69: 321).

6.1.3 Období pozdní antiky

Nález z 3. stol. n. l. je představován nádobou z červené hlíny, jejíž paralely lze vidět v nálezech z Dalverzintepa v Uzbekistánu (**Obr. 15: ZA 086-01**; analogie – *Tanabe – Yamauchi et al. 2000*, 44, obr. 17) a Čakalak Tepa v severním Afghánistánu (*Higuchi – Kuwayama 1970*, Fig. 31: 67-97, Pl. 48: 6).

6.1.4 Raný středověk

Keramický materiál je pro toto období zpracován z několika oblastí. V. S. Solovjev vytváří chronologii a třídění keramiky z oblasti severního Tocharistánu (*Solovjev 1996*). V. I. Maršak vytváří komplexní systém třídění keramiky na základě nálezů na lokalitě Pendžikent (provincie Sogdiána) z 5.–7. stol. (*Maršak 2012*). A podle E. E. Něrazika (1959), který zpracoval keramiku Chorezmu lze v tomto materiálu vydělit samostatnou skupinu pro období 4.–5. stol. a další pro 6.–8. stol. (*Něrazik 1959*, 221 – 260).

Období raného středověku bylo v materiálu ze Zarabagu zastoupeno početněji než předchozí období a velice často se zde vyskytovaly široké otevřené formy, a to nejčastěji široké otevřené mísy (**Obr. 5: ZA 037-27, ZA 041-04, ZA 020-01**; analogie: *Tolstov – Vorobevoj 1959*, Ris. 35: 22; **Obr. 6: ZA 038-01**: analogie – *Tolstov – Vorobevoj 1959*, 122, Ris. 27. I:23) a široké otevřené mísy s přetaženým okrajem (**Obr. 5: ZA 037-25, ZA 037-30; Obr. 6: ZA 106-02; Obr. 7: ZA 001-06**; analogie – *Isamiddinov – Chasanov 2000*, 122, Ris. 27. I:17, 19, 110, Ris. 23. I: 22, *Puschnigg 2006*, 195: typ R80; *Sulejmanov 2000*, Ris. 138: 2), hluboké mísy (**Obr. 6: ZA 106-01**: analogie – *Tolstov – Vorobevoj 1959*, 229, Ris. 1: 19), otevřené hrnce (**Obr. 6: ZA 014-04**: analogie – *Isamiddinov – Chasanov 2000*, 100, Ris. 23. I: 15). Obvyklé jsou také chronologicky méně citlivé zásobnice, jejichž podoba se několik staletí nikterak výrazně nemění (**Obr. 6: ZA 021-01**; analogie – *Isamiddinov – Chasanov 2000*, 110, Ris. 23. III: 23, 99, Ris. 22. I, II) a zásobnicové tvary (**Obr. 7: ZA 025-09**; analogie – *Isamiddinov – Chasanov 2000*, 110, Ris. 23. III:20). Z období raného středověku pochází také stolní nádoba z polygonu POL_079 (**Obr. 66: ZA 085-01**; *Maršak 2012*, 288, Il. 50: 13,

28, 29) a z polygonu POL_108 (**Obr. 67: ZA 011-03**; *Maršák 2012*, 284, Il. 45: 6; *Tolstov – Vorobevoj 1959*, 161, Ris. 36: 1). Obě lze datovat do 5.–6. stol.

6.1.5 Vrcholný středověk

Období vrcholného středověku bylo sledováno hlavně na základě keramické hmoty a úpravy povrchu. Během 10.–11. stol. se běžnou stává bílá poleva na keramických nádobách a začíná se objevovat úprava povrchu pomocí glazury. Ve 12.–13. stol. užití glazury běžnější a později (14. stol. a dále) je stále zintenzivňováno. Nejdříve jsou používány modré a bílé barvy, později začnou být v celé glazované ploše používány také žlutá, hnědá, zelená a setkáme se složitějšími často vegetativními ornamenty (*Tolstov – Vorobevoj 1959*, 316, Ris. 27). V zarabažských nálezech jsou často zastoupena dna různě velkých misek (**Obr. 9: ZA 039-04, ZA 039-03, ZA 039-01, ZA 039-01, ZA 031-10, ZA 038-04, ZA 016-10**; **Obr. 13: ZA 077-01**; **Obr. 14: ZA 060-02, ZA 093-03, ZA 037-04, ZA 091-02**; analogie – *Tolstov – Vorobevoj 1959*, Ris. 36: 43–44). Z polygonu POL_097 v blízkosti pramene *Junus Bulok* (S_11) pochází celá nádoba (**Obr. 68: ZA 137-07**; *Tolstov – Vorobevoj 1959*, 189), kterou lze datovat do 15.–17. stol.

6.1.6 Před-moderní období

Největší procento nálezů představují keramické fragmenty datované do před-moderního období 18.–19. stol., do doby před vznikem Uzbecké socialistické republiky roku 1924. Jedná se spíše o materiál etnografický, nežli archeologický, a v předložené práci mu není věnována pozornost. Všechny nálezy byly však zdokumentovány stejně jako materiál ze starších období a bude zpracován pro účely publikace kompletních výsledků výzkumu v oázách v podhůří Kugitang. Charakteristickou skupinu v tomto materiálu tvoří zlomky nádob, které vykazují rysy keramiky vyráběné v horských regionech – hrubší tvary nepřiliš precizně provedené, větší ostřívo, horší výpal.

6.2 Kovové nálezy

Součástí nálezového souboru ze Zarabagu jsou také kovové nálezy v největší míře zastoupené mincemi. Některé z nich byly nalezeny místními obyvateli již před zahájením výzkumu, většina byla však zjištěna za pomoci detektoru kovu²⁵.

Celkem pochází z prostoru vesnice Zarabag a jejího nejbližšího okolí 27 mincí (ZA_MIN-01–27) ze šesti míst (**Obr. 31**), které jsou shrnuty v katalogu nálezů (**Příloha 1**). Mince budou v budoucnu blíže vyhodnoceny společně s dalšími kovovými nálezy získanými během česko-uzbecké expedice, v předložené práci je pouze uveden jejich stručný přehled s předběžným určením provedeným Vlastimilem Novákem, PhD. (Náprstkovo Muzeum).

Největší počet mincovních nálezů pochází ze severozápadního okraje dnešní oázy z pole vyznačeného v mapě jako POL_013. Zde bylo na jednom místě zarabažskými obyvateli nalezeno dle jejich výpovědi 12 mincí (ZA_MIN-16–27), které nám poskytli k rychlé fotodokumentaci v terénu. Později nám je ale bohužel k

²⁵ Detektorový průzkum prováděl obě sezóny výzkumu (2015, 2016) Tomáš Smělý, v první sezóně za pomoci Michala Maška.

podrobnější dokumentaci odmítli poskytnout. Všech 12 mincí je stejného stylu a byly určeny jako ražba mincovny Buchara z 1. poloviny 15. stol. (*Mitchiner 1977*, 280, č. 1944). Na základě tohoto nálezu byl proveden na poli detektorový průzkum, kterým bylo nalezeno šest dalších mincí (ZA_MIN-06-11). Ty byly datovány do 6. stol. (3), 10. stol. (1), 19. stol. (1) a jednu nebylo možné určit: ZA_MIN-07 - 6. stol., Heftalitě (*Mitchiner 1977*, 229, č. 1465-70); ZA_MIN-09 - 6. stol.; ZA_MIN-10 - 2. polovina 10. stol., Sámánovci; ZA_MIN-11 - 6.stol.

Na druhé straně koryta řeky Mačajly na zahradě označené jako POL_048 se měl podle výpovědi místních obyvatel nacházet depot mincí v keramické nádobě - nálezce prý mince rozdál sousedům a jedni z obdarovaných nám poskytli k dokumentaci dvě mince (ZA_MIN-01, 02) pocházející údajně z toho depotu.²⁶ Obě mince byly určeny jako ražba mincovny Buchara pocházející z 1. poloviny 15. stol. (*Mitchiner 1977*, 280, č. 1944).

Ze zahrady, v níž vyvěrá pramen *Bobolangar* (S_08), pocházejí další dvě mince. První z nich (ZA_MIN-03) nalezená majiteli pozemku je datována stejně jako předchozí dvě zmíněné mince do 1. poloviny 15. stol. a patří k ražbě mincovny Buchara (*Mitchiner 1977*, 280, č. 1944). Druhá z mincí byla nalezena během průzkumu pozemku detektorem kovu a je určena jako ražba mincovny Samarkand z přelomu 14.-15. stol. (*Mitchiner 1977*, 277, č. 1895-6).

Z východního okraje vesnice z pozemkou (POL_008), který sousedí s pohřebištěm kolem dnes již zaniklé mešity, pochází mince (ZA_MIN-14) určena jako lokální ražba z Buchary z 19. stol.

Další dvě mince byly nalezeny během intenzivní prospekce na jihovýchodním okraji oázy, kdy byly povrchové sběry doplněny průzkumem pomocí detektoru. První z nich (ZA_MIN-15) pochází z mincovny Chazna z 1. poloviny 13. stol. (*Chorézmšáhové; Tye 1995*, 136, č. 303), druhou (ZA_MIN-13) nebylo možné datovat.

Poslední mince (ZA_MIN-05) byla objeven pomocí detektoru kovu západně od severozápadního konce oázy v místech, kde se koncentrují nálezy z 10. - 12. stol. (potenciální lokality: LOK_07, LOK_12), nebylo ji však možné datovat.

Mince (ZA_MIN-12), která byla datována do pozdně kušánského období (2.-3. stol. n. l.) - doby, jež není jinak v prostoru oázy Zarabag zastoupena jediným nálezem - bohužel se však jedná o předmět bez jakýchkoli nálezových okolností.²⁷ S přihlédnutím k této skutečnosti není zařazena do celkového shrnutí vývoje osídlení v oáze (**kap. 8**).

Kromě mincí pochází z nálezového souboru z vesnice Zarabag dva další kovové předměty. Kování (ZA 006-01 v POL_018) kuželovitého tvaru, pro něž nebyla nalezena analogie a kovový kroužek (ZA 126-12 z POL_112), který také nebylo možné blíže datovat.

²⁶ Mince nám byly ukázány na zahradě označované jako POL_088, depot s mince má pocházet ze zahrady označované jako POL_048.

²⁷ Mince byla přinesena místními obyvateli na základnu česko-uzbecké expedice v Zarabagu. Na základě informací, které místní obyvatelé poskytli, měla být nalezena v jedné ze zarabažských zahrad, kterou se ale již nepodařilo dohledat.

6.3 Ostatní nálezy

Z prospekci ve vesnici Zarabag bylo získáno také sedm předmětů, které nelze zařadit ani mezi keramické nálezy ani mezi kovové nálezy.

Ze zahrady označené jako POL_009 pochází nález části hliněné zoomorfní figurky (ZA 038-05; obr XX). Její analogii můžeme hledat mezi figurkami čtyřnohých zvířat z Chorezmu (*Tolstov – Vorobevoj 1959, 283, obr. 6: 4*), které jsou datovány do 9.–11. stol. Z místa nálezů v Zarabagu pocházejí kromě této figurky další 2 keramické fragmenty datované do 5.–6. stol. a 2 fragmenty z 10. stol. V případě figurky se sice nejedná o chronologicky vysoce citlivý materiál a může náležet i jinému období, ale datace ostatního materiálu ze stejného místa by zařazení figurky na přelom raného a vrcholného středověku nevylučovala.

Z lokality *Bobolangar* (T_08; POL_039) odkud pochází kromě výše zmíněného obrovského množství keramického materiálu také část stolu vyráběného z pálené hlíny (*dastarchan*; ZA 058-16; obr XX).

Část pícky z 12. stol. (ZA 041-05) byla nalezena na pozemku označeném jako POL_010.

Výjimečný nález pocházející z prostoru nevyužívaného hřbitova kolem zaniklé mešity (B_06; POL_119) představuje hliněná pečeť (ZA_001-03; **Obr. 63**) se zobrazením jelena či kozorožce, není známa. Podle stylu zobrazení se pravděpodobně jedná o nález z období raného středověku, jehož umění bylo kromě buddhismu ovlivněno také sásánovským uměním – motivy oblíbené v sásánovském umění byly dále v Tocharistánu přetvářeny. Velice podobný motiv jako na zarabažské pečetě můžeme vidět na keramické desce zobrazující lov jelena nalezenou na lokalitě Kafyr-Kala v Tádžikistánu (*Litvinskij 1998, Planches 25:1*). Vzdálenější paralela lze také hledat v sásánovské toreutice (*Overlaet 1993, 189, 191*).

Z pozemku označeného jako POL_060 pochází část vrcholně středověkého potrubí (ZA 096-13) pocházející z 12. stol.

Dalším nálezem z prostoru vesnice ze zahrady označené jako POL_003 jsou kamenný hmoždír a tlouk (ZA 025-19), datovány do rané doby železné (kultury Jáz I).

Na lokalitě Tulki Tepa (T_11; POL_085) byla nalezena zrnotěrka (ZA 152-02), která ukazuje na sídlištní charakter této lokality.

Výjimečným nálezem je také malý kamenný hmoždír nalezený v korytě řeky Šalkan,²⁸ který je datován do období rané-střední doby železné a lze ho klást do souvislosti s nálezem na lokalitě Burgut Kurgan.

²⁸ Hmoždír našel v korytě řeky zarabažský obyvatel a nález přinesl na archeologický výzkum na lokalitě Burgut Kurgan, kde pracovala druhá část česko-uzbecké expedice. Posléze nás dovedl přesně k místu nálezů, které bylo zaměřeno pomocí GPS.

7 Zhodnocení formy výzkumu - extenzivní a intenzivní prospekce

Výzkum v oáze Zarabag a jejím okolí byl prováděn v první řadě formou extenzivní prospekce v oáze. Ta byla zaměřena na rovnoměrné pokrytí celé plochy zkoumané vesnice a byla prováděna systematicky, ale pouze výběrově. Druhá část výzkumu v podobě intenzivní prospekce povrchovými sběry naopak důsledně sledovala úzce vymezený prostor.

Vzhledem k tomu, že oázy v této oblasti nebyly zatím studovány, použití obou metod a sledování výpovědní hodnoty jejich výsledků mělo za cíl zjistit, jaký je neefektivnější způsob výzkumu v tomto prostředí. Těchto zjištění lze následně využít během výzkumu v dalších oázách kugitangského podhůří, kterým se autorka práce věnuje v rámci grantového projektu.

Charakter údajů získaných těmito odlišnými způsoby prospekce je rozdílný (*intenzivní prospekce* – předem jasně a uměle vymezený prostor; jasně daná doba a počet osob věnujících se každému vymezenému sektoru × *extenzivní prospekce* – prostor polygonu vymezen na základě možností prospekce: rozsah pozemků, vegetace; variabilní počet prospektorů: dva archeologové a variabilní počet pomáhajících místních obyvatel).

Výhodami extenzivní prospekce je jednak možnost zachycení širokého prostoru, dále možnost zachycení veškerých výrazných terénních rysů (pozemky, výrazné terénní útvary), možnost ověření toponym odkazujících na antropogenní činnost na daném místě a možnost sledování vodních zdrojů. Na základě extenzivní prospekce tak lze sledovat celkovou podobu zkoumané oblasti (oázu), nikoli pouze její vybranou část. Je však samozřejmě třeba počítat s tím, že data, ač jsou shromažďována systematicky, nemohou nikdy pokrýt veškerou plochu zkoumané oblasti, to je však dáno charakterem zkoumaného prostředí, tj. dodnes využívaná oáza.

Naopak intenzivní prospekce povrchovými sběry umožní detailní sledování vybraného místa, umožňuje sledovat přesný rozsah sledované lokality a přináší normalizované údaje, které lze statisticky vyhodnocovat. Pro výzkum prostředí dodnes využívané oázy, není však tato metoda vhodná. Její pomocí lze sledovat pouze okrajová místa využívané oázy a je navíc nutné brát v úvahu, že zde získaný materiál sem mohl být přenesen sekundárně z intravilánu vesnice při hnojení pole.

Srovnáme-li výsledky, které přinesl extenzivní průzkum oázy a jejího okolí s výsledky intenzivní prospekce vybraného pole povrchovými sběry, vidíme, že metoda povrchových sběrů není pro zkoumané prostředí optimální. Pro prostor, jako je dodnes využívaná oáza, je proto nejvhodnější formou výzkumu extenzivní prospekce. Tu lze přizpůsobit měnícím se podmínkám na jednotlivých místech ve vesnici a zároveň umožňuje zachytit komplexně celý prostor, jemuž je věnována pozornost. Při dostatečné systematickosti²⁹ lze minimalizovat pravděpodobnost, že při výzkumu unikne důležitá

²⁹ Intenzivní komunikaci s místními obyvateli (koncentrace nálezů, toponyma, vodní zdroje); sledování získaných prostorových údajů a jejich doplňování; detekce veškerých vodních zdrojů ad.

informace nebo nálezy. Toto zjištění se stalo cenným poznatkem pro formování podoby následujících výzkumů v dalších oázách podhůří Kugitang.

8 Dynamika osídlení v mikroregionu oázy Zarabag

Prostorová data v kombinaci s nálezovým souborem získaným během prospekci v oáze byla zpracována v softwaru QGIS. Mapy, do nichž byly tyto informace vyneseny, zachycující rekonstrukci rozsahu a hustoty osídlení v jednotlivých obdobích (**Obr. 31–42**), v nichž je zohledněna pozice těchto míst vzhledem k vodnímu zdroji. V místech, kde se nálezy výrazně koncentrují, byly vytvořeny polygony potenciálních lokalit s označením LOK_01–23 (**Obr. 43–51**). Určení potenciální lokality má pro každé ze sledovaných období jinou míru pravděpodobnosti. Zatímco u starších období vychází naše poznání z malého počtu nálezů je i pravděpodobnost, že se na místě určeném jako LOK_XX skutečně lokalita nacházela, naopak v pozdějším období středověku jsou místa koncentrací nálezů výraznější a proto i pravděpodobnost přítomnosti lokality je vyšší. V tabulce (**Tab. 8**) jsou pro jasnou představu uváděny počty nálezů z daného období.

Tato místa ukazující na lidskou aktivitu by v budoucnu zasloužila ještě bližší pozornost. Vzhledem k jejich umístění ve většině případů v jádru současné vesnice, kde je většina plochy zastavěna domy, vybetonována nebo vydlážděna, zarostlá stromy a další vegetací, nemusel by však další intenzivní průzkum místa přinést dostatek nových pramenů, které by výrazně prohloubily dosavadní znalosti o lokalitě.

V rámci sledování dynamiky osídlení je vždy také zmíněno zastoupení daného období v materiálu získaným povrchovými sběry. Přestože materiál získaný extenzivní a intenzivní prospekci má jinou výpovědní hodnotu (**kap. 7**), nelze data z povrchových sběrů opomenout.

8.1 Doba bronzová

Nejstarší fáze osídlení zachycená v oáze Zarabag a jejím nejbližším okolí spadá do doby bronzové (**Obr. 32**). Celkem bylo získáno 93 keramických zlomků náležících tomuto období ze 13 sledovaných míst (sedm míst bylo blíže datováno do pozdní doby bronzové – kultury Sapalli). Na dvou z nich (POL_085 – *Tulki Tepa*, T_11 a POL_039 – *Bobolangar*, T_08) se nacházelo velké množství keramických fragmentů, z nichž byly k dokumentaci brány pouze vzorky. Z ostatních míst pochází 1–5 fragmentů. Na většině těchto míst je doloženo také osídlení v 10.–12. stol. Navíc lze uvažovat o tom, že většina skalních rytin (viz **kap. 9**) vytvořených v okolí oázy pochází právě z tohoto období s přesahem do rané doby železné.

Zcela zásadní je nález dvou nových lokalit³⁰ – *Bobolangar* (T_08) a *Tulki Tepa* (T_11) – jejichž význam vyniká zejména vzhledem k jejich prostorovému rozmístění, kterému se věnuji níže. Z obou lokalit pochází velké množství archeologického materiálu (*Bobolangar* – 68 nálezů; *Tulki Tepa* – 45 nálezů), umožňující dataci. K účelu dokumentace a pro základní určení byl na místě sbírán pouze vzorkový materiál, zbývající nepočtené množství fragmentů zde bylo ponecháno. Obě lokality je možné datovat do pozdní doby

³⁰ Tato místa nejsou označována jako potenciální lokalita (LOK_), ale jsou zařazeny do kategorie T, neboť na základě charakteru nálezů lze jasně určit jejich přesný rozsah i předpokládanou dobu osídlení.

bronzové – s přesahem i do dalších méně početně zastoupených období – *Bobolangar*: doba bronzová (51 fragmentů), raná doba železná (1 fragment), raný středověk 5.–6. stol. (6 fragmentů), 11.–12. stol. (1 fragment), 18.–19. stol. (2 fragmenty); *Tulki Tepa*: doba bronzová (20 fragmentů), 12. stol. (14 fragmentů), 18.–19. stol. (4 fragmenty). Kromě keramických fragmentů pochází z *Tulki Tepa* nález znotěrky, který podporuje předpoklad, že se jedná o sídliště, a z lokality *Bobolangar* nález části stolu z pálené hlíny (*dastarchan*), který je hmotným odrazem vyššího sociálního postavení obyvatel v blízkosti pohřebiště. Obě lokality leží na pravém břehu řeky Mačajly, jsou od sebe vzdáleny 1,4 km a je mezi nimi výborný vizuální kontakt. Na základě analogií k dalším lokalitám pozdně bronzového období jako je Sapalli Tepa a Džarkutan, jsou na základě povrchových projevů a svědectví hmotné kultury označeny Š. Šajdullajevem za pohřebiště (*Bobolangar*) a s ním pravděpodobně související sídliště (*Tulki Tepa*).

Na pomyslné ose směřující od *Bobolangaru* přes *Tulki Tepa* směrem na jihovýchod, leží také lokalita *Koš Tepa* (T_01) – rozestup mezi lokalitami je zhruba podobný (1,5 km). Zatímco *Bobolangar* a *Tulki Tepa* ale leží na pravém břehu koryta řeky Mačajly, *Koš Tepa* se nachází na břehu levém. Bohužel toto *tepa* není zachováno v neporušeném stavu jako předchozí dvě lokality, ale i podle dochovaných pozůstatků lze soudit, že bylo menších rozměrů než dvě místa zmíněná výše. Na základě nalezeného materiálu je lokalita datována také do pozdní doby bronzové (5 fragmentů); další zastoupené období je zde 4. stol. n. l. (1 fragment), 18.–19. stol. (9 fragmentů) a 12 dalších fragmentů nebylo možné kvůli stavu dochování datovat.

Na stejné ose ve vzdálenosti 2,9 km jihovýchodně od *Koš Tepa* se nachází další pozdně bronzová lokalita *Tilla Bulak*, která je dobře poznána díky archeologickému výzkumu (*Mkrtychev – Bolelov – Il'jasov 2005; Kaniuth et al. 2010, 154–155*). Všechny tyto lokality leží v blízkosti koryta řeky nebo u pramene.

Bližší představu o podobě osídlení v době, do níž spadají i *Bobolangar* a *Tulki Tepa* nám mohou přiblížit dvě lokality nacházející se od nedaleko od zkoumané pašchurtské kotliny. První z nich *Sapalli Tepa* leží 30 km jihozápadně od města Šerabád (40 km jižně od Zarabagu) a lokalita *Džarkutan* leží 29,7 km jihovýchodním směrem od Zarabagu, hned za horským hřebene oddělujícím podhůří Kugitang od šerabádské nížiny.

Lokalita *Sapalli Tepa*, která představuje zatím nejranější osídlení na pravém břehu řeky Amudarji, se stala eponymní lokalitou pro hmotnou kulturu pozdní doby bronzové a kulturně je velice podobná tádžidskému typu Auchin z lokality Murghab na levém břehu Amudarji (*Masson 1992, 332*). *Sapalli Tepa* má podobu čtvercového sídliště (82×82 m) opevněného hradbami z nepálených cihel s věžemi. V centrální části je zachováno volné prostranství, zbytek plochy je zaplněn bloky domů – obytných prostorů i dílen – a odhadovaný počet obyvatel žijících v jedné chvíli na tomto místě je 230–250. Součástí sídliště jsou také pohřby, a to nejčastěji pod podlahami nebo mezi stěnami domů. Ojedinelé nejsou ani nálezy kenotafů – v jednom ze Sapallinských kenotafů se nacházela bojovnícká výbava (bronzová sekera a kopí), a lze uvažovat, že se jedná o hroby bojovníků, kteří zemřeli jinde. Hmotná kultura na lokalitě *Sapalli Tepa*, stejně jako na dalších lokalitách této kultury je na velice vysoké úrovni a většina získaných nálezů pochází z hrobů. Přestože hrobová výbava byla velice různorodá, v hrobech se nacházelo až 30 kusů keramických nádob, další dřevěné nádoby a deset

bronzových nebo měděných ozdob (Masson 1992, 331). Nejpočetněji je mezi nálezy zastoupena keramika představovaná více než deseti tisíci keramickými fragmenty a 2653 celými nádobami různých tvarů a rozměrů (Askarov 1973, 71, obr. 33). Většina nádob byla vyráběna na rychle se točícím hrnčířském kruhu, některé z nádob středně velkých pak byly vyráběny v ruce. Celkem bylo vyhodnoceno 12 typů nádob (Askarov 1973, 73–79) a další méně obvyklé typy nádob jako nález malé kožené nádoby (Askarov 1973, 81), dvě skupiny nádob vytvořených z nepálené hlíny a slámy (Askarov 1973, 72), několik kamenných nádob (Askarov 1973, 73), pět zástupců kovových nádob (Askarov 1973, 83–84) a nádoba vyrobená z rohu (Askarov 1973, 84). Další skupinou nálezů na lokalitě Sapalli Tepa jsou zbraně – nejpočetněji zastoupené hroty šípů (Askarov 1973, 85). Nálezy ze sídlištních kontextů jsou představovány zejména přesleny (70 kusů), zrnotěrkami a mlaty (Askarov 1973, 87–89) a drobnými nálezy v podobě toaletních potřeb (Askarov 1973, 94–100).

Druhá obdobná lokalita v této oblasti je opevněné sídliště Džarkutan³¹ (Askarov 1977; Askarov - Abdulajev 1983; Huff 2000, 58–69), které je svou rozlohou 4 ha rozsáhlejší než výše zmíněné Sapalli Tepa. Akropole je obehnaná hradbami z nepálených cihel obklopených věžemi a doklady lidských aktivit (obytné budovy i dílny) se nachází také mimo opevněný areál. Stejně jako na Sapalli Tepa i zde se v rámci sídelních prostorů nacházejí pohřby, mezi nimiž jsou opět zastoupeny i kenotafy. V bezprostřední blízkosti pevnosti se rozkládá rozsáhlé pohřebiště s 1500 hroby. Doba trvání Džarkutanu zabírala delší časový horizont než Sapalli Tepa a představovala nejrozsáhlejší centrum doby bronzové na pravém břehu Amudarji (Masson 1992, 333).

Ačkoli lokality Bobolangar (Obr. 81) a Tulki Tepa (Obr. 80) v Zarabagu nevykazují na první pohled jasně viditelné stopy opevnění, lze předpokládat, že se jedná o lokality podobného významu. Pro potvrzení těchto předpokladů bude však nutné bližší studium obou lokalit.

Další doklad osídlení Zarabagu v době bronzové se nachází ve vzdálenosti 500 m západně od severozápadního okraje vesnice. Zde jsou zaznamenána tři místa s nálezy ležící nedaleko od sebe a je velice pravděpodobné, že se jedná o další lokalitu, které už dnes není v terénu viditelná (potenciální lokalita LOK_18). Přestože se místo nenachází již v prostoru dnešní oázy, jsou zde patrné pozůstatky polí, která byla zřejmě ještě v nedávné době využívána, a tím mohlo dojít k úplnému rozorání případných terénních reliktvů. Dvě z těchto míst byly zaznamenány během prospekce L. Stanča v sezóně 2016 (POL_113, 130), třetím místem je výše zmiňovaný valovitý útvar (T_12), z nějž je odebírána hlína na stavbu ve vesnici, a z jehož narušeného povrchu pochází keramické zlomky z doby bronzové. Nejbližší zdroj vody je pramen *Kuš Činar* (S_01) vzdálený 500 m směrem k oáze a přibližně ve stejné vzdálenosti probíhá také koryto řeky Mačajly.

Další dvě místa (POL_003, 108) ležící vzájemně v bezprostřední blízkosti se nacházejí v centru dnešní vesnice na levém břehu koryta řeky Šalkan nedaleko (70–100 m) pramenů *Raušan Bulok* (S_06) a bezejmenného pramene (S_03). V mapě (XX) je místo označeno, jako potenciální lokalita LOK_19.

³¹ Na základě vyhodnocení radiokarbonových dat získaných během výzkumu na Džarkutanu – Tepe VI spadá počáteční fáze Džarkutanu mezi roky 1950–1750 př. n. l. (Huff 2000, 68–69).

Další doložený výskyt (POL_025) doby bronzové je u pramene *Junus Bulok* (S_11), kde bylo nalezeno 5 fragmentů datovaných do tohoto období a místo bylo zaneseno do mapy (**Obr. 42**) jako potenciální lokalita LOK_20.

Z oázy pocházejí ještě dva fragmenty z doby bronzové nalezené na dvou místech. Na zahradě označené jako POL_068 a na východním okraji oázy na místě nalezeném během prospekce označeném jako POL_134.

Osamocený nález (POL_125) 1,8 km východně od okraje vesnice představovaný jediným fragmentem z doby bronzové pochází z prospekce L. Stanča nelze zatím brát jako známku osídlení tohoto místa.

V rámci intenzivní prospekce povrchovými sběry (viz **kap. 5**) byly na sledovaném poli nalezeny tři zlomky náležící kultuře Sapalli pozdní doby bronzové, které představují 2% z celkového počtu sesbíraného materiálu na tomto místě.

Jak je na základě získaných údajů zřejmé, v době bronzové byly osídleny oba břehy obou řek protékajících oázou a většina detekovaných míst se nachází v bezprostřední blízkosti vodního zdroje (koryto řeky/pramen). Celkem lze tedy uvažovat o šesti lokalitách z tohoto období – 1. *Tulki Tepa* (T_11: POL_085), 2. *Bobolangar* (T_08: POL_039), 3. *Koštepa* (T_01: POL_23), 4. *koncentrace tří polygonů na severovýchodě vesnice* (LOK_18: T_12, POL_113, POL_130, POL_043), 5. *dvě místa v centru vesnice v blízkosti pramenů S_03 a S_06* (LOK_19: POL_003, POL_108; T_13), 6. *místo u pramene S_11* (LOK_20: POL_025). V oáze jsou dále nalezeny dva samostatně nalezené zlomky a jeden samostatný zlomek 1,8 km východně od kraje vesnice.

8.2 Doba železná

Doba železná představovaná ve sledované oblasti kulturou Jáz byla oproti předešlé pozdní době bronzové zastoupena výrazně méně (**Obr. 33**). Z celého prostoru oázy a jejího okolí pochází pouhých osm zlomků keramiky náležících fázím kultury Jáz I–III a dva nekeramické nálezy (velký kamenný hmoždír s tloukem a malý rituální hmoždírek). Veškeré keramické nálezy pocházejí ze stejných míst jako nálezy z doby bronzové, nebo z jejich bezprostřední blízkosti. Do rané doby železné (kultura Jáz I) jsou datovány pouhé tři zlomky keramiky, přestože ve stepi v okolí oázy je toto období zastoupeno velice výrazně, jak je možné vidět z výsledků prospekce v kugitangském podhůří (*Stančo 2016, 83*). Jednak se zde nacházejí dvě výrazné lokality Burgut Kurgan a Kajrittepa a dále bylo zjištěno dalších osm míst osídlených během rané doby železné (Jáz I). Součástí krajiny v tomto období byla s velkou pravděpodobností také většina skalních rytin (viz **kap. 9**) nalezených v okolí oázy. Podobná situace je i během střední a pozdní doby železné představované v oblasti jednotlivými fázemi kultury Jáz II–III, které jsou v oáze Zarabag je zastoupeny pouhými šesti keramickými fragmenty, přestože ve stepi mimo oázu byla zjištěna tři místa s koncentrací nálezů z tohoto období (*Stančo 2016, 83*).

8.2.1 Raná doba železná

Raná doba železná (Jáz I) je doložena několika nálezy z pozemku označovaným jako POL_003. Jedná se o nález kamenného hmoždíře a tlouku (**Obr. 69**) a dvou keramických fragmentů, které hmotou a tvarem připomínají materiál z pozdní doby bronzové, výzdobou však odpovídají jázovské kultuře rané doby železné (**Obr. 70**).

Místo nálezů se nachází nedaleko dvou pramenů S_03 a S_06, v místech, kde se koncentrovalo osídlení i v pozdějších obdobích a bylo označeno pro dobu železnou jako potenciální lokalita LOK_21.

Další keramický zlomek patřící kultuře Jáz I byl nalezen na výše zmíněné lokalitě Bobolangar (POL_039; T_08).

Zcela výjimečným je předmět nalezený v korytě řeky Šalkan (POL_106), který je kombinací hmoždírku a tloučku (*žula*; Obr. 71) a byl datován do doby železné (jázovské kultury). Na základě analogií lze tento nález spojovat s předměty využívanými během zoostrijských obřadů, jako byla příprava posvátného nápoje *haoma* (Abdullaev 2009, 89). Je proto otázkou, odkud hmoždír pochází. Vzhledem k místu nálezů v korytu řeky Šalkan lze předpokládat, že sem byl zanesen vodou z místa ležícího proti proudu. Zda je to ze zmíněné potenciální lokality LOK_21, který leží nejbližší, nebo zda se směrem k vesnici Šalkan severně od oázy Zarabag nacházela další lokalita jázovské kultury zatím zůstává otázkou. Výjimečnost tohoto předmětu je dokreslena nálezem tloučku (*chlorit*) z lokality Burgut Kurgan, neboť lze uvažovat o tom, že oba takové předměty byly využívány během jednoho obřadu, jak můžeme vidět například v nálezech z lokality Miršade z bezejmenného tepa (Pugačenkova – Rtveldze – Kato 1991, obr. 7, 8).

8.2.2 Střední a mladší doba železná (6.–5. stol. př. n. l.)

Podobně řídké osídlená byla oáza Zarabag i během 6.–5. stol. př. n. l. (Obr. 34). Během výzkumu bylo zachyceno 11 keramických fragmentů pocházejících ze třech míst ve vesnici a 5 fragmentů nalezených mimo současnou oázu.

Prvním místem je již výše zmiňovaná lokalita Bobolangar (T_08; kap. 8.1), kde bylo nalezeno šest fragmentů z 6.–5. stol. př. n. l.

Čtyřmi zlomky je toto období dále zastoupeno na poli (POL_013) mezi řekami Mačajly a Šalkan na severním okraji dnešní vesnice Zarabag. Vzhledem k tomu, že se jedná o materiál sesbíraný na oraném poli, z celkového počtu 21 fragmentů bylo možné datovat pouze pět zlomků. Čtyři z nich spadají do doby 6.–5. stol. př. n. l., pátý zlomek vedle tohoto období spadá do 9.–10. stol. n. l. Místo bylo vymezeno jako potenciální lokalita (LOK_23).

Třetí místo s nálezem keramiky z 6.–5. stol. př. n. l. je reprezentováno jediným keramickým fragmentem ze zahrady na pravém břehu koryta řeky Mačajly na severním okraji Zarabagu. Sledované místo bylo velice suché a podle místních obyvatel zde začínají stavět domy lidé až v posledních letech, kvůli rozrůstající se populaci a nedostatku místa v úrodnějších částech oázy.

Mimo prostor současné oázy bylo nalezeno 5 fragmentů datovaných do dvou fází kultury Jáz II a III (POL_024; T_02) na místě označovaném jako *Koš Tepa-2* v těsné blízkosti lokality *Koštepa* (POL_023; T_01) ležící 1,2 km jihovýchodně od Zarabagu na levém břehu koryta řeky Mačajly. V narušeném povrchu byly nalezeny dále keramické zlomky datované do 5.–6. stol. n. l. a do 12.–13. stol.

Během intenzivní prospekce (kap. 5) na jihovýchodním okraji oázy bylo nalezeno devět zlomků keramiky kultury Jáz I představující ranou dobu železnou, které tvoří 6% z celkově sesbíraného materiálu a dva zlomky náležící kultuře Jáz II (střední doba železná), reprezentující 2% celkového materiálu.

Zatímco během doby bronzové lze na základě výsledků výzkumu sledovat osídlení na šesti místech a na několik dalších se nacházejí samostatně ležící zlomky, v době železné jsou zaznamenána pouze tři místa s nálezy její rané fáze a čtyři místa během fází Jáz II a III. Pro ranou fázi doby železné (kultura Jáz I) byla vymezena potenciální lokalita LOK_21 a pro další dvě fáze (kultura Jáz II a III) LOK_23. Místa jsou však vymezena na základě velice malého množství nálezů, a proto i pravděpodobnost, že se jedná opravdu o lokalitu, je menší než v případě jiných období.

8.3 Období antiky – hiát (4. stol. př. n. l. – 2. stol. n. l.)

Následující období (období helénismu, řecko-baktrijského království a kušánské říše) nejsou ve zkoumaném materiálu zastoupeny jediným nálezem.³² Výjimku tvoří mince z 2.–3. stol. n. l., který je však bohužel bez jakýchkoli nálezových okolností (viz **kap. 6.2**). Zůstává otázkou, zda byla oáza v této době osídlena a pouze nebylo osídlení výzkumem detekováno, nebo zda se zde pohybovala pouze nomádská populace, která po sobě nezanechala stopy a usedlé obyvatelstvo se zastavilo v oblasti kolem Pašchurtu, kde je doložené osídlení z doby achajmenovské říše, helénismu/řecko-baktrijské říše a z doby kušánské říše (*Aršavskaja – Rtveldze – Chakimov 1982, 133; Gruber – Il'jasov – Kaniuth 2012, 341*).

8.4 Období pozdní antiky (3.–4. stol. n. l.)

Na absenci dokladů osídlení předchozích období navazuje skromný počet nálezů z 3. a 4. stol. n. l. (**Obr. 35**). Během prospekce bylo získáno 14 keramických fragmentů datovaných do těchto dvou století a jedna celá nádoba z 3. stol. n. l. Džbánek měl být nalezen obyvateli vesnice na zahradě (POL_082), nedaleko levého břehu koryta řeky Šalkan v centru vesnice, odkud jinak nepochází žádný datační materiál. Místo se nachází.

Většina keramických zlomků tohoto období pochází ze zahrady (POL_010), kde bylo kromě pozdně antických nálezů zastoupeno mnoho dalších období. Vedle 2 fragmentů datovaných do 4. stol. n. l. a 6 fragmentů spadajících do rozmezí 4.–5. stol. n. l. je zde dále zastoupen raný středověk 7.–8. stol. (6 fragmentů), vrcholný středověk 10. stol. (2 fragmenty), 12. stol. (9 fragmentů), 13. stol. (1 fragment), pozdní středověk 16. stol. (5 fragmentů) a před-moderní období 18. stol. (8 fragmentů).

Ze zbylých pěti míst s nálezy 3.–4. stol. n. l. v Zarabagu a jeho okolí pochází pouze 1–2 fragmenty spadající do tohoto období (POL_023; T_01 *Koš Tepa*, POL_108; T_13, POL_114, POL_116, POL_121).

Tři polygony – POL_010, 082, 108 – se nacházejí v relativní vzájemné blízkosti v místě, kde je snadno dostupná voda ze dvou pramenů (S_03 a S_06) a leží navíc na levém břehu nad korytem řeky Šalkan. Lze uvažovat o tom, že mezi těmito místy existoval vzájemný vztah nebo že se dokonce jedná o jednu lokalitu, která je v současnosti zastavěna – místo je v mapě vyznačeno jako potenciální lokalita LOK_22.

Další tři místa, z nichž pochází z každého pouze jeden keramický zlomek datovaný do 3.–4. stol. n. l., jsou rozptýlena na okraji dnešní oázy – na severovýchodním

³² Jediné čtyři fragmenty spadající do tohoto dlouhého časového horizontu (4.–3. stol. př. n. l. (2 fragmenty), 1.–2. stol. n. l. (2 fragmenty) pocházejí z intenzivní prospekce v oáze v podobě povrchových sběrů (kap. XX).

okraji (POL_114; 1 fragment – 4. stol. n. l.) na severním okraji (POL_116; 1 fragment – 3. stol. n. l.) a na východním okraji (POL_121; 1 fragment – 4. stol. n. l.).

Skrze nálezy získané během prospekce v oáze máme osídlení v období 3.– 4. stol. n. l. doloženo velice řídce. Nepočítáme-li 3 fragmenty rozptýlené samostatně na okraji oázy, lze vidět pouze jednu větší koncentraci nálezů ve středu vesnice na levém břehu koryta řeky Šalkan (LOK_22).

8.5 Období středověku

Přestože běžně je období středověku děleno na základě charakteru materiálu a politického vývoje na raný středověk (5. – 8. stol.), vrcholný středověk (9. – 13. stol.) a pozdní středověk (14.–17. stol.), které je respektováno v části práce zabývající se vyhodnocení nálezového souboru, v přehledu vývoje osídlení oázy se jimi neřídím. Rozdělení v této části práce vychází z tendencí hustoty osídlení, kterou lze sledovat v rámci řešeného mikroregionu.

8.5.1 Raný středověk I (5.–6. stol.)

Výrazně hustěji byla oáza osídlena od počátku 5. stol. V období 5.–6. stol., je skrze nálezy doloženo osídlení na 18 místech v oáze (celkem 35 keramických fragmentů, 3 nádoby a 3 mince). Ze třech míst (POL_010 – 6 fragmentů; POL_091 – 1 fragment; POL_113 – 3 fragmenty) pocházejí fragmenty datované přímo do 5. stol. n. l. Ze dvou míst (POL_003 – 2 fragmenty; POL_013 – 3 fragmenty, 3 mince) pochází nálezy datované přímo do 6. stol. Z pole na severozápadním okraji vesnice označovaném jako POL_013 pochází velké množství keramického materiálu (celkem 21 keramických zlomků datovaných do čtyř různých období: 5.–6 stol. př. n. l. (4 fragmenty); 6. stol. n. l. (3 mince); 9.–10. stol. (2 fragmenty); 15. stol. (12 mincí). Z dalších 15 míst pochází předměty spadající do 5.–6. stol. n. l. (**Příloha 1**).

Během těchto dvou staletí se osídlení koncentruje hlavně na levém břehu řeky Šalkan, pouze tři místa (POL_032, POL_091, POL_094) jsou v prostoru mezi řekami Mačajly a Šalkan a tři místa se nacházejí mimo současnou oázu (POL_024, POL_042, POL_113).

První větší koncentrace nálezů tohoto období na levém břehu, která byla označena jako potenciální lokalita LOK_01, se nachází v blízkosti pramene *Tupchona Gumbaz* (S_04) na pozemku kolem dnes již nepoužívané mešity a v okolí.

Místa s největším počtem nálezů se nacházejí v okolí pramenů S_03 a S_06 jako tomu bylo již v předchozích obdobích a pro období 5. – 6. stol. Zde byla vymezena potenciální lokalita LOK_02.

Třetí výrazná koncentrace z tohoto období se nachází na severozápadním okraji vesnice a byla označena jako potenciální lokalita LOK_03.

Stejně tak se zvyšuje počet nálezů náležících tomuto období v materiálu povrchových sběrů vyhodnocených blíže v **kapitole 5**. Z této intenzivně zkoumané plochy pochází 12 fragmentů spadajících do 5.–6. stol. n. l., což tvoří 8% z celkově sesbíraného materiálu na tomto místě.

Osídlení mikroregionu oázy Zarabag se během 5.–6. stol. koncentruje zejména do prostoru současné oázy a zatím představuje oproti předchozím obdobím nejhustější

koncentraci osídlení doloženého na 18 místech se třemi výraznými koncentracemi označenými jako LOK_01-03 (Obr. 47).

8.5.2 Raný středověk II (7.-9. stol.)

Během 7.-9. stol. došlo k výraznému snížení počtu nálezů indikujících pokles intenzity osídlení oázy Zarabag. Celkem pocházejí nálezy ze šesti míst a jsou zastoupeny celkem 17 keramickými zlomky. Dvě další místa obsahují nálezy z přechodu mezi 9. a 10. stol. (POL_012, 013) a nacházejí se izolovaně na severozápadním okraji vesnice. Jediný fragment (POL_020) nalezený na jihozápadním okraji vesnice nedaleko pole, kde byly prováděny intenzivní povrchové sběry, spadá do 6.-7. stol.

Podobná tendence poklesu nálezů se projevuje i v nálezovém souboru z povrchových sběrů, kde nebyl do tohoto období datován jediný fragment.

Téměř všechny nálezy (LOK_04) pocházejí opět z okolí pramenů S_06 a S_03 a zdá se, že pokud nějaká lidská činnost v oáze probíhala, vázala se na místo využívané již v předchozích obdobích.

8.5.3 Vrcholný středověk I (10.-11. stol.)

Další vlna zintenzivnění osídlení oázy Zarabag nastává v 10. stol., kdy je doložena lidská činnost na 28 místech, z nichž pochází 121 fragmentů. V 11. stol. byla využívána čtyři stejná místa jako v 10. stol. (POL_006, 070, 092, 112) a nálezy spadající výhradně do 11. stol. pocházejí z dalších osmi míst (přehled - Příloha 2) a jsou zastoupeny 30 fragmenty.

Z intenzivní prospekce terénu v podobě povrchových sběrů (viz kap. 5) bylo získáno 31 fragmentů náležících 10. stol. (22% z celkového počtu nálezů z povrchových sběrů).

Doklady osídlení se nacházejí ve srovnání s předchozími obdobími relativně rovnoměrně rozmístěny v celém prostoru oázy, přesto lze sledovat čtyři místa, kde se nálezy koncentrují hustěji (LOK_05-08). Dvě z nich leží na levém břehu koryta řeky Šalkan (LOK_05, 06), další potenciální lokalita z období 10.-11. stol. (LOK_08) se z velké část překrývá s koncentrací nálezů také v předcházejících obdobích středověku (LOK_02, 04) a poslední výrazná koncentrace nálezů (LOK_07) se nachází západně od severozápadního okraje současné oázy.

8.5.4 Vrcholný středověk II (12. stol.) - předmongolská doba

K dalšímu zahuštění aktivit doložených v oáze hlavně skrze keramické fragmenty je období 12. stol. Doklady osídlení pocházejí ze 17 míst, kde byly doloženy již v předchozím období 10.-11. stol. a nově se objevují na dalších 41 místech (přehled - Příloha 2) a to nejen na ploše současné oázy, ale také v jejím okolí.

Doklady osídlení pocházejí ze všech částí oázy a můžeme sledovat osm výraznějších koncentrací označených jako potenciální lokality (LOK_09-16). Čtyři z nich se nacházejí mimo území dnešní oázy (LOK_11, 12, 14, 16), dvě na levém břehu koryta řeky Šalkan (LOK_15 - opět jako v předchozích obdobích v blízkosti pramenů S_03 a S_06; LOK_09 - v jižní části dnešní oázy) a dvě v prostoru mezi řekami (LOK_13 - v blízkosti pramenů S_07 a S_10 v severní části oázy; LOK_10 - na jižním okraji oázy).

Na protějším břehu řeky Mačajly se nacházejí dvě potenciální lokality (LOK_11 a LOK_14). Třetí potenciální lokalita mimo plochu dnešní oázy leží na jejím severozápadním okraji (LOK_12). Z tohoto místa pochází 20 keramických fragmentů datovaných do období 11.-12. stol., a lze tak uvažovat, že zde přetrvává osídlení z předchozího období. Čtvrtá potenciální lokalita (LOK_16) leží 1,9 km severovýchodně od Zarabagu směrem k sousedící vesnici Karabag.

Během povrchových sběrů na jihovýchodním okraji oázy bylo nalezeno sedm fragmentů datovaných na přelom 11./12. stol. (5% z celkového počtu nálezů získaných povrchovými sběry) a 37 fragmentů spadajících do 12. stol. (26% z celkového počtu). To představuje dohromady 44 fragmentů (31%) a toto období se tak stává v rámci povrchových sběrů nejzastoupenějším.

Ve 12. století došlo k výraznému zintenzivnění osídlení oázy Zarabag a jeho doklady se nacházejí i v okolí vesnice, nikoli pouze v prostoru dnešní oázy, jako tomu bylo v předchozích obdobích.

8.5.5 Vrcholný středověk III (13. stol.) – pomongolská doba

Ve 13. stol. je osídlení na sedmi místech stejných jako ve století předchozím (22 fragmentů) a nově se objevují tři místa s nálezy ze 13. stol. (7 fragmentů), kde jsou zastoupeny skromným počtem 1-5 fragmentů. Proti silné intenzitě využití oázy v předešlém století zde nyní dochází k hlubokému propadu aktivit téměř na jednu šestinu (12. stol. – nálezy z 58 míst; 13. stol. – nálezy z 10 míst). Z intenzivní prospekce v oáze pochází dalších 6 fragmentů, které ale v celkovém počtu představují téměř zanedbatelná 4% nálezů.

Vzhledem k nevelkému počtu nálezů nelze ani spolehlivě určit místa, která by si zasloužila označení potenciální lokality. Takový stav lze chápat jako důsledek vpádu mongolských kmenů do oblasti (**kap. 3.3.7**). V severní části Zarabagu v prostoru mezi řekami lze asi očekávat návaznost na předchozí osídlení (LOK_08 – 10-11. stol.; LOK_13 – 12. stol.) a stejně tak západně od severozápadního okraje dnešní vesnice (LOK_07 – 10.-11. stol.; LOK_12 – 12. stol.).

8.5.6 Pozdní středověk I (14.-15. stol.)

Zajímavé je složení nálezů ze 14.-15. stol. a jejich prostorové rozmístění. Zatímco byly během prospekcí nalezeny ve vesnici Zarabag pouhé dva keramické fragmenty (14. stol. – 1 fragment, 14. – 15. stol. – 1 fragment), většina mincí (viz **kap. 6.2**), které byly v oáze nalezeny, ať už místními obyvateli nebo využitím detektoru kovu, byla datována právě do tohoto období (14.-15. stol. – 2 mince; 15. stol. – 14 mincí). Oba keramické zlomky pocházejí z jednoho místa (POL_041), který se nachází na pravém břehu koryta řeky Mačajly téměř na západním okraji dnešního prostoru oázy. Na stejném břehu řeky přibližně ve stejném rozestupu byly od tohoto místa nalezeny mince – 530 m severozápadně POL_048 (2 mince – ZA_MIN-01, 02) a 770 m jihovýchodním směrem POL_105 (2 mince – ZA_MIN-03, 04). Největší koncentrace mincovních nálezů pochází z pole na severozápadním okraji vesnice v prostoru mezi řekami, kde je osídlení doloženo skrze keramické fragmenty již v předchozích obdobích (LOK_03, 08, 13). Z jednoho místa na poli by mělo podle výpovědi místních obyvatel pocházet 12 mincí

(ZA_MIN-16-27), které patří k ražbě mincovny Buchara v 1. polovině 15. stol. jsou stylově stejné a byly raženy v 1. polovině 15. stol. v mincovně Buchara (Mitchiner 1977, 280, č. 1944).

Zajímavé jsou v tomto kontextu výsledky intenzivní prospekce, kterými bylo získáno 13 keramických fragmentů (9% z celkového počtu sesbíraného materiálu při povrchových sběrech). Nelze sice s jistotou mluvit o existenci lokality na tomto místě, neboť nemůžeme opomenout možnost, že fragmenty se na místo dostaly při hnojení pole. Můžeme na tomto ale vidět, že k nějaké blíže nelokalizované lidské aktivitě v oáze docházelo.

Jakákoli zaznamenaná aktivita v oáze se tak soustředí na její severozápadní nebo západní okraj, to jednak na levý břeh koryta řeky Mačajly a dále na severní okraj na pole ležící mezi řekami.

Výpovědní hodnota mincovních nálezů a keramických předmětů je však odlišná. Zatímco keramika – v případě zarabažského materiálu ve většině případů keramika užitková, nikoli luxusní a importovaná – ukazuje na využívání určitého prostoru v době, z níž tyto předměty pocházejí, mince nemusí nutně ukazovat na osídlení místa v době jejich ražby. Tyto předměty mohly být ještě neurčitě dlouhou dobu v oběhu a datum jejich ražby nám proto poskytuje pouze datum *post quem*. Přesto je důležité upozornit na to, že mince, jejichž ražba je datována do 15. stol. nebo na přelom 14.–15. stol. se nenacházejí pouze na jednom místě v oáze, ale hned na místech třech (POL_013, 088, 105; Obr. 31, Příloha 1). Stejně tak výsledky povrchových sběrů ukazují na to, že k nějaké blíže nezachycené aktivitě v oáze během tohoto období docházelo.

8.5.7 Pozdní středověk II (16.–17. stol.)

Během 16. a 17. stol. se oproti předchozímu období doklady osídlení opět zahušťují, nedosahují však zdaleka takové intenzity jakou mělo osídlení v 10.–12. stol. Lidská aktivita je doložena celkem na devíti místech a je reprezentována 37 keramickými zlomky a jednou nádobou (nádoba – POL_099). Ze čtyř míst (POL_003, 004, 010, 041) pochází 17 zlomků keramicky datovaných do 16. stol.; z jednoho místa (POL_034) pochází jediný zlomek datovaný do 16.–17. stol.; z dalších čtyř míst pochází nálezy ze 17. stol. zastoupeny devíti fragmenty a jednou celou nádobou (fragmenty – POL_043, 011, 007; nádoba POL_099). V materiálu získaném povrchovými sběry nebyl zastoupen jediný zlomek z 16. stol. a další materiál byl kvůli stavu dochování datován do rozmezí 17. – 18. stol. (20 fragmentů – 14%).

Výraznější koncentrace nálezů (LOK_16) se nachází opět v blízkosti pramenů S_03 a S_06. Další místa nálezů jsou představována jen ojedinělými fragmenty rozptýlenými na různých místech oázy. Soustřeďují se však pouze na levý břeh koryta řeky Šalkan a prostor mezi řekami.

8.6 Tendence dynamiky osídlení - shrnutí

V oáze Zarabag a jejím mikroregionu můžeme sledovat měnící se intenzitu využívání prostoru oázy a jejího okolí a lze rekonstruovat několik výraznějších vln osídlení.

Menší procento pravěkých nálezů v prostoru vesnice může být do značné míry dáno pozdějším využitím stejného prostoru během středověku a v současnosti, které starší nálezy překrývá. Přesto lze osídlení v oáze a jejím okolí sledovat již od doby bronzové. Pro toto období byly vymezeny tři potenciální lokality (LOK_18–20), na nichž je osídlení doloženo celkem 16 keramickými fragmenty a tři lokality *Koš Tepa* (T_01), *Bobolangar* (T_08) a *Tulki Tepa* (T_11), odkud pochází celkem 118 keramických zlomků (nepoččetně materiálu bylo však ponecháno na místě).

Doba železná je v oáze Zarabag a jejím nejbližším okolí zastoupena zcela minimálně na rozdíl od dokladů lidských aktivit v tomto období v okolní stepi. V rámci oázy byla tak vymezena jediná potenciální lokalita LOK_21.

Obraz krajiny v pozdní době bronzové a časně době železné může být ještě doplněn skalními rytinami (viz **kap. 9**) nacházejícím se v okolí oázy Zarabag, které jsou z převážné většiny na základě sytlové analýzy datovány právě do těchto dvou období.

Podobně intenzivně je doloženo osídlení oázy v období 6.–5. stol. př. n. l. První koncentrace nálezů se nachází na lokalitě *Bobolangar* (T_08) a druhé místo potenciální lokality bylo označeno jako LOK_23.

Poté nastává hiát, z něhož nepochází jediný nález z oázy ani jejího nejbližšího okolí. Výjimku tvoří mince datovaná do 2.–3. stol. n. l. do doby kušánské říše, která je však zcela bez nálezových okolností a není proto do rekonstrukce osídlení zahrnuta.³³

Lidská aktivita je opět zaznamenána během 3.–4. stol. n. l., kdy byla v prostoru oázy vymezena jedna potenciální lokalita (LOK_22).

Během středověku dojde k několika vlnám zintenzivnění využívání oázy a k jejím následným poklesům. K první vlně dochází během 5.–6. stol., kdy je osídlení doloženo na 18 místech v oáze, z nichž lze vydělit tři potenciální lokality (LOK_01–03). V době mezi 7.–9. stol. dochází k výraznému snížení počtu nálezů a jejich koncentraci pouze na jedné potenciální lokalitě (LOK_04).

Druhá vlna rozmachu osídlení nastává během 10.–11. stol., z nichž pochází početnější nálezový soubor, a z nichž bylo možno vydělit čtyři potenciální lokality (LOK_05–09). Výrazný nárůst intenzity lidské aktivity v oáze nastává ve 12. stol., kdy je osídlení doloženo jednak na 17 místech, kde bylo již 10. nebo 11. stol. a dále na 41 nových místech. Doklady osídlení jsou navíc náhle početně zastoupeny i mimo plochu současné oázy. Celkem bylo možno vydělit osm potenciálních lokalit pro toto období (LOK_09–16). Na sedmi místech 12. stol. jsou zaznamenány i nálezy ze století následujícího. Celkový počet dokladů osídlení ve 13. stol. je však tak skromný, že nebyla pro toto století žádnou potenciální lokalitu vydělena.

Období 14.–15. stol. je z hlediska charakteru nálezů specifické. Keramické zlomky, které představují pro všechna ostatní období hlavní oporu v dataci, jsou pro dobu 14.–15. stol. nalezeny extenzivní prospekci v oáze pouze dva. Z celkového počtu 27 mincí nalezených v oáze jich je ale 16 datováno právě do období 14.–15. stol. Výpovědní hodnotu mincí, u nichž doba jejich ražby nutně neznamená dobu jejich využití na stejném místě v tuto dobu, je odlišná od výpovědní hodnoty využívané keramiky. Další skupina nálezů spadající do tohoto období pochází z intenzivní prospekce, během níž

³³ Více k tomuto nálezu v **kapitole 6.2.**

bylo získáno 13 fragmentů – stejně jako v případě mincí i zde je výpovědní hodnota nálezů jiná než u fragmentů získaných extenzivní prospekci (viz **kap. 8.5.6**).

Během 16.–17. stol. jsou nálezy opět početnější a bylo možné vydělit jednu potenciální lokalitu LOK_17.

Velké množství získaného materiálu bylo datováno do před-moderního období 18.–19. stol. Jedná se však spíše o etnografický materiál, a přestože byl v terénu důkladně zdokumentován a bude předložen v konečné publikaci výzkumu oáz v podhůří Kugitang, v této práci není jeho vyhodnocení věnována pozornost.

V oáze Zarabag můžeme sledovat několik míst, kde se opakovaně objevují doklady lidských aktivit. V některých místech na sebe zřejmě osídlení navazuje a některá místa byla osídlována opakovaně z důvodu nevhodnějších podmínek pro život v oáze.

Nejvýrazněji tak vyniká prostor ve středu oázy na levém břehu řeky Šalkan. Zde se vedle sebe ve vzdálenosti 90 m nacházejí dva prameny – *Raušan Bulok* (S_06) a bezejmenný pramen (S_03). Z jejich okolí pochází nálezy z téměř všech v oáze zastoupených období a bylo zde vymezeno pět potenciálních lokalit pro jednotlivá období – LOK_19 (doba bronzová), LOK_21 (doba železná), LOK_04 (7.–9. stol.), LOK_06 (10.–11. stol.), LOK_17 (16.–17. stol.). V těchto místech se objevují nálezy také v obdobích, která jsou v celém prostoru oázy zastoupena velice malým počtem nálezů.

Další místo, kde se koncentruje osídlení během několika období je prostor na severozápadním okraji vesnice. Zde byly vymezeny čtyři potenciální lokality pro jednotlivá období – LOK_23 (6.–5. stol. př. n. l.), LOK_03 (5.–6. stol. n. l.), LOK_08 (10.–11. stol.), LOK_13 (12. stol.).

Třetím takovým místem je oblast ležící přibližně 450 m západně od severozápadního okraje dnešní oázy, kde byly vymezeny tři potenciální lokality pro jednotlivá období – LOK_18 (doba bronzová), LOK_07 (10. – 11. stol.), LOK_12 (12. stol.).

Na jižním okraji dnešní oázy Zarabag na levém břehu koryta řeky Šalkan bylo zaznamenáno místo vymezeno jako potenciální lokalita pro dvě období, a to LOK_05 (10.–11. stol.) a LOK_09 (12. stol.) a zdá se, že zde osídlení kontinuálně navazuje.

9 Skalní rytiny

Součástí kulturní krajiny v nejbližším mikroregionu oázy Zarabag jsou také skalní rytiny³⁴, fenomén vyskytující se v mnoha regionech střední a vnitřní Asie. V námi zkoumané oblasti však doposud nebyl tento jev zaznamenán,³⁵ a stal se tak nutně dalším významným předmětem našeho bádání.

K objevu prvních rytin došlo nečekaně, během první sezóny výzkumu (září, říjen 2015). V jejich mapování a dokumentaci se pokračovalo i následující sezonu (podzim 2016), kdy byl soubor rozšířen jak o samostatné rytiny, tak o lokality s jejich výskytem. Projekt zabývající se studiem a dokumentací těchto rytin získal na dva roky (2016-2017) finanční podporu Filozofické fakulty v podobě Vnitřního grantu FF UK „Skalní rytiny v Surchandarijské oblasti (jižní Uzbekistán)“, a bude tak moci pokračovat ještě další sezonu výzkumu (2017).³⁶

Přestože se skalní umění jednotlivých regionech střední Asie nevyskytuje jen výjimečně, v oblasti jižního Uzbekistánu nebyla doposud této důležité součásti historické kulturní krajiny věnována pozornost, a to z prostého důvodu – podobné skalní umění zde zatím nebylo zaznamenáno. Výjimku v řešené oblasti tvoří lokalita Zaraut Kamar ležící vzdušnou čarou 10 km severo-západně od námi sledované vesnice Zarabag, která je však svým charakterem (skalní malby, nikoli rytiny) a datací (již od mezolitu) odlišná od rytin nalezených v zarabažském mikroregionu (více k Zaraut Kamar v kapitole 9.3.4).

V předložené práci podávám přehled výskytu skalních rytin na území Uzbekistánu a v geograficky příbuzných regionech námi sledované oblasti. Shrnuji zde výsledku výzkumu a dokumentace skalních rytin v okolí Zarabagu během dvou sezón – podzim 2015, léto 2016 – a předkládám jejich vyhodnocení. Součástí práce je představení metod dokumentace skalního umění a možností jeho datace. Získaná data jsou shrnuta v katalogu rytin (Příloha 3) a přiložených grafech.

9.1 Stav pramenné základny a východiska výzkumu

Při zhodnocení prostorového rozmístění známých lokalit na území střední Asie a jejich hloubky poznání je třeba mít na vědomí, že se jedná o rozlehlé země, často se složitými vnitropolitickými situacemi, a je proto pochopitelné, že není každé oblasti věnována pozornost stejnou měrou a některá místa mohou být stále přítomností badatelů zcela nedotčena. Ucelený pohled na problematiku neusnadňuje ani odlišný přístup k publikování výsledků výzkumů v jednotlivých zemích a často velice omezená dostupnost publikovaných dat. Významným počinem v tomto směru byla práce iniciovaná Mezinárodní radou památek a lokalit (ICOMOS – International Council On Monuments And Sites³⁷) roku 2011, jejímž výsledkem je sborník snažící se o shrnutí

³⁴ Na základě Bednarikova slovníku, představují rytiny druh skalního umění, který vzniká procesem vyklepávání (*percussion*) nebo třením (*abrasion*), (Bednarik 2003, 14).

³⁵ Výjimku tvoří lokalita Zaraut Kamar se skalními malbami (kap. 9.3.4).

³⁶ Výsledky výzkumu byly autorkou prezentovány na mezinárodní konferenci Art And Religions In Pre-Islamic Central Asia (24. – 26. 10. 2016) v Krakově v příspěvku „*Ibexes on the Black Stones: New Petroglyphs in Surkhandarya (South Uzbekistan)*“.

³⁷ <http://www.icomos.org/en/about-icomos/mission-and-vision/mission-and-vision> [4.10.2016, 9.30]

dosavadního poznání skalního umění ve střední Asii a klade důraz na nutnost ochrany kulturního dědictví a její možnosti (*Clottes ed. 2011*).

9.2 Skalní umění v Uzbekistánu - stručný přehled dějiny bádání

Za vůbec první objev skalního umění ve střední Asii může být považováno nález P. - I. Demezonsse v centru pouště Kyzyl Kum roku 1834 (*Oskin 1985, 4*). Opravdový výzkum skalního umění však začíná až na počátku 20. století. Významným zlomem byl objev učiněný N. G. Chludovem roku 1902, a to objevení lokality ležící ve Ferganském kotlině téměř na hranicích Uzbekistánu a Kyrgyzstánu - lokality Sajmali Taš. O deset let později zaznamenal ruský vojenský topograf A. V. Fjodorov malby v Zaraut Kamar (*Chudžanazarov 2011, 99, 109*).

Prvotní zájem o skalní umění na přelomu 19. a 20. století měl však spíše podobu stručných poznámek bez bližší dokumentace nebo snahy u určení chronologie. Tou se začali zabývat badatelé až během 20.-40.let 20. století, v době, kdy také vychází první článek popularizující skalní umění, jehož autorem byl G. V. Parfjonov (*Rozwadowski 2004, 13-14*).

Od roku 1939, kdy se o malbách v Zaraut Kamar dozvěděl místní archeolog a etnograf G. V. Parfjonov, byla tato lokalita v opakovaně zkoumána a dokumentována (1939 - I. F. Lomajev; 1940, 1943-1945 - G. V. Parfjonov, A. Ju. Roginskaja; 1964 - A. A. Formozov; 70. a 80. letech 20. stol. - Ž. Kaborov, M. Chudžanazarov; 1996 - A. Rozwadowski, M. Chudžanazarov; 1998 - Z. Jasiewicz, A. Rozwadowski: *Formozov 1965; 1966; 1969; Chudžanazarov 1995, 109-111; Jasiewicz - Rozwadowski 2001; Rozwadowski 2003; Roginskaja 1950*).

V letech 1949-1950 kazašský archeolog Ch. Alpysbaev (*Alpysbaev 1956, 188*) zaznamenal několik rytin na lokalitě Chodžakent. ve severovýchodním Uzbekistánu na Čatkalském hřebeni. Na jeho výzkum pak navázal roku 1980 M. Chudžanazarov (*Chudžanazarov 1995, 173*).

K prvnímu zaznamenání významné lokality Sarmišsaj archeologem Ch. I. Muchamedovem došlo roku 1958. Lokalita se nachází 35 km severovýchodně od města Navoj v horách Karatau. Výzkumu se zde od té doby intenzivně věnovali mnozí badatelé i mezinárodní týmy (1966 - N. Ch. Taškenbajev; 1976 - Ž. Kabirov; *Chudžanazarov 2011, 102*).

V letech 1963-1976 objevil Ž. Kabirov nové lokality s rytinami v západním Ťan-Šanu, na hřebeni Nuratau a na Alaji. Přinesl velice významná zjištění také o skalním umění v Zaravšanském údolí a několik let se zabýval výzkumem rytin v Sarmišsaj.

Roku 1972 provedl A.-V. Oskin jako první výzkum skalních rytin v horách Bukentau (*Oskin 1985, 8-9*).

Od 80. let působí významně v oblasti skalního umění M. Chudžanazarov. Roku 1982 se věnoval rytinám na lokalitě Varzik (*Chudžanazarov 1999, 55-67*), v letech 1980-1983 na lokalitě Karakiyasay a od roku 1987 na hřebeni Nuratau a na jeho výběžcích - hřebenech Aktau a Karatau.

Významný objev byl učiněn roku 2001, kdy Kaškandarinská archeologická expedice z Novosibirské státní univerzity ve spolupráci s Istitutem pro historii a

archeologii NAS z Ruz vedenou R.-Ch. Sulejmanovem (*Chudžanazarov 2011*, 106) objevila lokalitu Sijpantaš.

Roku 2002 byla provedena dokumentace rytin v horách Bukentau (viz **kap. 9.3.3**) ve spolupráci M. Chudžanazarova a A. Rozwadowského (*Chudžanazarov 2011*, 100).

Kromě badatelů pocházejících ze zemí střední Asie, se skalnímu umění v Uzbekistánu věnují také polští badatelé – mezi nimi nejvýrazněji A. Rozwadowski (ve spolupráci s K. Lymerem), B. Stanislawski, W. Rączkowski a Z. Jasiewicz (*Chudžanazarov et al. 2012*; *Jasiewicz – Rozwadowski 2001*, 3–14; *Koško – Shirinov – Rączkowski 1997*; *Lasota-Moskalewska – Chudžanazarov 2000*; *Rozwadowski – Chudžanazarov 1999*, 79–82; *Rozwadowski. – Lymer 2012*).

9.3 Rytiny na území Uzbekistánu

Největší koncentrace rytin na území Uzbekistánu se nachází v jeho severovýchodní (západní část pohoří Ťan-Šan, Turkeštánský a Alajský hřbet a Ferganská kotlina) a centrální části (Nuratský a Zeravšanský hřbet). V omezenější míře máme skalní umění doloženo i na severozápadě státu (centrální Kyzyl Kum, hory Bukantau, Tamdytau, Saltan Uvays a Kuldžuktau), (*Chudžanazarov 2004*; *Chudžanazarov 2011*, 99). Zde uvádím přehled nejvýznamnějších lokalit se skalním uměním na území Uzbekistánu.

9.3.1 Rytiny v západním Ťan-Šanu a ve Ferganské kotlině (severovýchodní Uzbekistán)

V oblasti severovýchodního Uzbekistánu se nacházejí tři hlavní lokality s výskytem skalního umění.

Nejnámější je lokalita Chodžakent situovaná 70 km severovýchodně od Taškentu na západních svazích Čatkalského hřebene na levém břehu řeky Čirčik, kde je na skalní stěně zobrazeno více než 90 rytých motivů.

Na úpatí stejného hřebene nedaleko vesnice Varzik, 30 km severně od Čustu byly dokumentovány další skalní rytiny. Na 200 kamenech bylo zaznamenáno 737 rytin. Za zmínku stojí, že některé kameny s rytinami tvoří zával kurganů datovaných do 1. stol. př. n. l. – 6. stol. n. l., a byly tak zřejmě druhotně použity.

Třetí lokalitu představuje skupina rytin označovaná jako Karakkijasaj ležící 20–25 km od Gazalkentu na jižních svazích hřbetu Karžantau. Zdokumentováno zde bylo 90 kamenů s 1015 rytinami, které se nacházejí na obou březích kamenitého kaňonu (*Chudžanazarov 2011*, 107–108).

9.3.2 Rytiny v údolí Zaravšan (centrální Uzbekistán)

V centrální části Uzbekistánu se nachází skalní umění v Zaravšanském údolí, které je ohraničeno výběžky Zaravšanského (hory Nuratau) a Turkeštánského (hory Zirabulak-Ziyadin) hřebenu (*Chudžanazarov 2011*, 101).

Nejnámější a nejrozsáhlejší lokalitou v Uzbekistánu je Sarmišsaj ležící 35 km severovýchodně od města Navoj na jižních svazích hor Karatau a severo-západním výběžku Turkeštánského hřebenu. Rytiny se nacházejí v celém údolí Sarmišsaj, které je geologicky tvořeno černými břidlicemi, červenými pískovci a šedivými vápenci a

konglomeráty, kdy pro zobrazení rytin jsou nejčastěji využity černé břidlice. Údolí má průměrnou hloubku 50 m a je široké 15–20 m (Lisý 2010, 24). Nejvýstavnější rytiny se koncentrují v 15 hlavních skupinách na obou stranách koryta v délce 2–2,5 km a obsahují více než 4000 rytin (celkový součet rytin v celém Sarmišsaj je 6000), (Chudžanazarov 2011, 102–105).

Lokalita Sijpantaš leží severo-západně od pohoří Zeravšan, 40 km severo-západně od města Šachrizabz v údolí Kuruksaj na severním okraji stejnojmenné vesnice. Je tvořena skalními římsami, na nichž se nachází jak skalní rytiny, tak skalní malby,³⁸ situovanými na pravém břehu koryta na východních svazích na granitech a dioritech (Chudžanazarov 2011, 106–107).

Ve stejné oblasti 30 km severovýchodně od města Navoj a 10–12 km východně od vesnice Saru se nachází také lokalita Aksakal Atasaj. Na jižních svazích hor Karatau je zaznamenáno přes 500 zobrazení (rytiny i malby) po obou březích 35 kilometrového údolí, které se koncentrují na dvou místech. První skupina je reprezentována malbami na téměř vertikální skalní ploše, druhou skupinu představuje víc než 500 rytin a šest kamenů s červenými malbami (Chudžanazarov 2011, 105–106).

9.3.3 Hory Bukentau (severozápad centrálního Uzbekistánu)

Hory Bukentau leží 50–60 km severně od města Učkuduk v regionu Navoj v srdci pouště Kyzyl Kum. Veškeré rytiny byly nalezeny v blízkosti pramenů a studní a na některých místech lemují rytiny dlouhé cesty celými údolími. Mezi šest hlavních lokalit v této oblasti patří Bakali, Uru, Chiili, Arkar a Kyrbukan (Chudžanazarov 2011, 100–101).

9.3.4 Zaraut Saj (jižní Uzbekistán)

V oblasti jižního Uzbekistánu bylo doposud jediné zaznamenané skalní umění v údolí Zaraut Saj v Šerabádskému regionu. Nachází se 30 km severozápadně od města Šerabád a 5 km jižně od vesnice Kyzylalma v nadmořské výšce 1265 m n. m.

Již roku 1912 zaznamenal malby v Zaraut Kamar ruský vojenský kartograf A. V. Fjodorov.

Roku 1939 se o nich dozvěděl od místních obyvatel I.-F. Lomajev, malby překreslil a informoval o svých zjištěních regionálního archeologa a etnografa G.-V. Parfjonova z Muzea Surchandarji v Termezu (Сурхандарьинский музей в г. Термез). Ten skalní malby zdokumentoval v letech 1940 a 1943–1945. Členkou expedice G. - V. Parfjonova byla také umělkyně A.-Ju. Roginskaja, která pod jeho vedením vytvořila barevné překresby skalních maleb (Roginskaja 1950).

Následně se touto lokalitou roku 1964 zabýval A. A. Formozov (Formozov 1965; 1966; 1969), který se soustředil na analýzu stylu a motivů a na jejich kompoziční uspořádání. Z blízkosti jeskyně odebral vzorek minerálů v podobné barvě, jakou mají malované motivy. Analýza, kterou provedla Laboratoř geologického vědecké akademie věd SSSR v Moskvě, ukázala, že by se barva měla skládat z železito-křemičitého prachovce s rezavým pojídlem s vysokým obsahem železa (24–32%), (Chudžanazarov 2011, 109).

³⁸ Barvy jsou vyrobeny z minerálních pigmentů s černými, žlutými a rezavými odstíny (Chudžanazarov 2011, 106).

V 70. a 80. letech 20. století se dlouhodobě lokalitě a jejímu okolí věnovali uzbeckí archeologové Ž. Kabirov a M. Chudžanazarov. Vedle důkladné dokumentace (fotografické, popisné) také upozorňují na novodobé zásahy do maleb. V okolí identifikovali dalších osm jeskyní s celkovým počtem 40 vyobrazení³⁹. Blížší informace k tomuto zjištění však nejsou nikde zaznamenány.

Roku 1996 se lokalitě věnovali A. Rozwadowski a M. Chudžanazarov (Rozwadowski 2003, 39). O dva roky později navrhli Z. Jasiewicz a A. Rozwadowski na základě fotografie zachycující motivy vytvořené během rituálu spojených se svátkem Nourúz, že stáří jednoho z motivů v Zaraut Kamar by mohlo být podobné – tj. 18.–19. stol. (Jasiewicz – Rozwadowski 2001).

Vzhledem k tomu, že jsou často používány pro ukázkou překresby maleb pořízené A.-Ju. Roginskajou, je třeba mít na paměti, že v její práci se mohou objevovat zásadní nesrovnalosti. Již A. A. Formozov si všiml, že některé výjevy v jejích kresbách jsou nepřesné a další z motivů se mu nepodařilo ani identifikovat. Později Zh. Kabirov a M. Chudžanazarov dohledali pouze osm jeskyní s celkem 40 vyobrazeními, nikoli původně zmiňovaných 27 jeskyní s 264 vyobrazeními, které měla zdokumentovat A. – Ju. Roginskaja během expedice G. – V. Porfjonova. Stejně tak A. Rozwadowski a M. Chudžanazarov při zkoumání lokality roku 1996 zjistili, že překresby z 50. let jsou nepřesné. Zůstává otázkou, zda se jedná o stav dokumentace nebo o možnou destrukci maleb následkem vnějších vlivů.

Malbám v Zaraut Kamar byla věnována pozornost i během české archeologické expedice roku 2016. Malby jsou výrazně poškozeny novodobými zásahy (škrábanci, nálepkami, novými nápisy a podpisy; viz **kap. 9.6.5; Obr. 72**). Byla provedena fotografická dokumentace a následně byly malby zpracovány pomocí softwaru DStretch (viz **kap. 9.6.1; Obr. 78**).

9.4 Rytiny v geograficky příbuzných oblastech zarabažského regionu

Při studiu skalních rytin jako jedné ze složek kulturní krajiny v minulosti je však nutné soustředit se spíše na krajinně soudržné celky, nežli na uměle vytvořené hranice států.

Jak je blíže popsáno v **kapitole 2**, mikroregion Zarabagu se nachází ve stepním prostředí v podhůří Kagitang, na něž navazuje Tádžidská kotlina (Černý 2001, 95; Černík – Sekyra 1969, 206; Votýpka 1982, 304). Na západní straně hřebene Kagitang, která již leží na území Turkmenistánu, nemáme zatím žádné skalní rytiny doložené a nejsou známy ani z přilehlých oblastí.⁴⁰ Podobná situace je i na druhém břehu řeky Amudarji v severním Afghánistánu, kde se z Tádžidské kotliny zvedají jižním a jihovýchodním směrem první hřebeny pohoří Hindukúš (Černý 2001, 65-66). Ani v těchto místech nejsou dosud žádné projevy skalního umění zaznamenány.⁴¹

³⁹ A.-Ju. Roginskaja měla zdokumentovat pod vedením G.-V. Parfjonova celkem 264 obrazů z 27 jeskyní v okolí Zaraut Kamar.

⁴⁰ Dvě hlavní oblasti s výskytem skalního umění v Turmenistánu se nacházejí na severu (plošiny Ust'jurt a Butentau) a na jiho-západě země (údolí řeky Čandyry), (Muradova 2011, 93-98).

⁴¹ Jediné zaznamenané skalní umění na území Afghánistánu se nachází v jeho severovýchodním výběžku země na území Váchanského úvalu (Mock 2013; Gratzl – Kostka – Patzel 1978), v místech, která jsou však

Podobné teplé prostředí je v jižním Uzbekistánu v oblasti dolního toku Surchandarji se nachází nedaleko za hranicemi v Tádžikistánu v údolích řek Kifirnigan a Vachš.⁴² Právě z těchto míst jsou zaznamenány čtyři lokality se skalním uměním. První z nich je označena podle názvu řeky – Amudarja a leží ze všech čtyř nejjižněji, téměř na hranicích s Afghánistánem. Další tři lokality (Saj Bulak, Byttik Čašma, Najza Bulak) se koncentrují severněji od první lokality a nacházejí se nedaleko hranic s Uzbekistánem. Lokality jsou pouze zaneseny do mapy vytvořené B. S. Bobomulojevem roku 2009 (Bobomuloev 2011, 173) a žádné bližší informace o nich bohužel nejsou dostupné.

9.5 Datace, její možnosti a limity

V případě rytin v okolí Zarabagu, nebyl v jejich blízkosti nalezen žádný archeologický materiál, který by pomohl zobrazené motivy blíže datovat. Datace skalních rytin je vůbec velice obtížnou záležitostí. Nepochází z nich žádný pigment či jiný organický materiál, díky němuž by bylo možné přírodovědnými metodami (AMS, radiokarbonovou analýzu apod.) vyobrazení absolutně datvat, jako je možné v případech skalních maleb. Určitou naději v tomto ohledu představují využití rentgen-fluorescenční analýzy (XRF), která je založena na sledování míry ukládání manganu v patině na povrch kamene resp. rytiny. K dataci rytin byla metoda využita a testována na lokalitách v USA (hřeben Coso – Kalifornie; Coloradská náhorní plošina – Colorado), (Lytle *et al.* 2008). Pro účel měření je nutné, aby vytvořením motivu byla odstraněna veškerá patina, a mangan by se tak začal ukládat od nuly. Jak podotýká J. A. McNeil (McNeil 2010, 9–21), ukládání manganu je závislé na lokálních podmínkách (orientace kamene ke světové straně, typ povrchu kamene, prašnost prostředí, místní klimatické podmínky ad.) a vzhledem k tomu, že ve stepích střední Asie tato metoda zatím použita nebyla, nejsou tak zatím zaznamenány ani zdejší podmínky. Datování zarabažských rytin pomocí rentgen-fluorescenční analýzy by tak bylo podmíněno nejdříve vytvořením křivky sledující ukládání manganu v tomto prostředí. Jak můžeme vidět ale na příkladu jedné ze zarabažských rytin (P111 – Za_03), je otázkou do jaké míry může být tato metoda přesná. Na různých stranách stejného kamene se nacházejí stylově stejné rytiny, pocházející zřejmě z jednotného časového úseku. Kvůli odlišnému vystavení motivů vnějším vlivům jsou motivy na jednotlivých stranách kamena zkrity patinou zcela odlišně (viz **kap. 9.6.5**).

Druhou možností, jak blíže datovat skalní umění je relativní datace, která je založena na komparaci motivů z dalších regionů a na ikonografické a sytlistické analýze rytin. V tomto směru je zajímavým počinem práce R. Takaki *et al.* (Takaki *et al.* 2006, 243–258; 2010, 45–48), kteří se zabývají možnostmi sledování vývoje motivů ve skalním umění. Metoda je založena na digitálním modelování a sledování jednotlivých obrazů, které je převedeno do kódu, v němž je zahycena délka jednotlivých čar v motivu, jejich křivky, tloušťka, vzájemná pozice ad. Výsledky případové studie, která byla provedena na rytinách z celkem sedmi lokalit v oblasti Uzbekistánu, Kyrgyzskánu a Tádžikistánu, ukazují, že styl vybraných rytin se s rostoucí vzdáleností mění, ale nemění se na jednom

oblasti našeho zájmu už svými podmínkami a prostředím příliš vzdálená a přibližují se již spíše Tibetské náhorní plošině.

⁴² Lze se také setkat s označením této řeky (Vachš) jako Surchob.

místě v průběhu času. Metoda představuje zajímavý nový přístup k tomuto problému, ale je nutné mít na paměti, že se jedná o výsledky vycházející z dat získaných zatím pouze v jedné oblasti a pouze na jednom, nejfrekventovanějším motivu – kozorožci. V případě, že by podobným způsobem byl sledován větší soubor, mohlo by se jednat o novou metodu, která je založena na měřitelných faktech a datech (jasně definovaný kod motivu) a nejen na makroskopickém srovnávání motivů, které může být subjektivní.

Nicméně nebudeme-li analyzovat zdokumentované zarabažské motivy pomocí metody prezentovanou Takaki et al., která by samotnou dataci neupřesnila, jsme při snaze o dataci rytin odkázáni na hledání analogií pro zarabažské motivy v jiných regionech, kde jsou vyobrazení datována. Stylově a tématicky se rytiny nejvíce blíží rytinám datovaných do pozdní doby bronzové a časné doby železné.

Velice obdobnou situaci, jako je v okolí Zarabagu, je možné sledovat v komplexu skalních rytin na lokalitě Džorbat v provincii Chorasán v severním Iránu. Stylově jsou si znázornění kozorožců na zarabažských a džorbatských rytinách velice podobná, a co je důležité – stejně jako se zarabažské rytiny nacházejí v blízkosti lokality jázovské kultury Burgut Kurgan a Kajrit (*Stančo et al. 2014, 31–41; Stančo 2016, 73–85; Stančo et al. 2016, 86–111; Lhuillier 2016, 112–121*), džorbatské rytiny leží v blízkosti lokality Raftech datované také do doby bronzové a rané doby železné – kultury Jáz (*Vahdati 2010; 2011, 177–187*).

Jiným příkladem stylově podobných motivů datovaných do pozdní doby bronzové a časné doby železné jsou rytiny v horách Kulžabasy (*Marjašev – Železnjakov 2013; Rogožinskij 2011, 161–166*) v regionu Žambyl v jižním Kazachstánu přibližně 200 km severozápadně od Almaty. Ve zdejších rytinách spadajících do pozdní doby bronzové lze vidět jasnou paralelu k rytinám v blízkosti Zarabagu.

Ačkoli pro dataci na základě srovnávání motivů je lepší soustředit se na nejbližší a sousedící regiony, nelze opomenout motiv obdobně zobrazovaných kozorožců ve vzdálenějších oblastech. V komplexu skalních rytin v Altajské náhorní plošině, kde lze také vidět stejný styl rytin, jsou tato zobrazení datována také do pozdní doby bronzové – doby, která je v oblasti jižní Sibíře zastoupena kulturou Afanasijevo (*Miklashevich 2003, 88–118*).

Zarabažské rytiny se nacházejí v regionu, kde bylo kromě jiného objeveno také mnoho lokalit datovaných právě do rané doby železné (kultura Jáz; viz **kap. 8.2**) a pozdní doby bronzové (kultura Sapalli; viz **kap. 8.1**), (*Stančo 2009, 115–122; Stančo et al. 2014, 31 – 41; Augustinová et al. 2015, 262–281; Stančo 2016, 86–111*) a je nutné na ně pohlížet jako na součást kulturní krajiny v minulosti.

Přítomnost rytin v bezprostřední blízkosti obou lokalit (jiho-uzbecký Zarabag, severo-iránský Džorbat) doby bronzové a časné doby železné v kombinaci s analogiemi z dalších stylově podobných motivů datovaných do těchto období, nám dovoluje rytiny s největší pravděpodobností považovat za motivy vytvořené v největší míře v pozdní době bronzové až časné době železné a umožňuje nám sledovat vztah mezi těmito dvěma jevy – rytinami a osídlením.

9.6 Rytiny v mikroregionu oázy Zarabag

Rytiny v okolí vesnice Zarabag se nacházejí na samostatných volně ležících kamenech s tmavým povrchem, který silně kontrastuje s okolním terénem. Při

dokumentaci jsme proto věnovali pozornost jednak kameni jako prostoru pro zobrazení a jednak samotným rytinám. Každý kámen nese číselné označení (P001-P134). Pokud jsou motivy vyobrazeny na více stranách kamene, jsou jednotlivé líce rozlišeny pomocí malého písmene za číslem kamene (př. P061a, P061b). U kamenů i rytin jsme sledovali vlastnosti, které jsou podrobněji rozebrány v další podkapitole (viz **kap. 9.6.1.1**).

Kameny s rytinami se koncentrují do pěti menších skupin označených Za_01–Za_05 na hřebenech a údolích v blízkosti vesnice Zarabag. Jejich celkový počet po dvou sezonách výzkumu (podzim 2015, léto 2016) je 134 kamenů se 306 samostatnými motivy a s 19 většími avšak nerozpoznatelnými kompozicemi. Lze očekávat, že během budoucích prospekci budou odhaleny další nové rytiny.

Průměrná nadmořská výška, v níž se kameny nacházejí je 1072 m n. m., je však třeba zdůraznit, že jednotlivé skupiny se nacházejí ve výrazně odlišných nadmořských výškách⁴³. Průměrná velikost plochy (52×38 cm) odpovídá skutečnosti, že se rytiny nacházejí na samostatně ležících kamenech, a nikoli na velkých skalních stěnách. Počet motivů i způsob kompozice je pak omezen velikostí plochy vybranou pro rytí. Největší plocha s rytinou má rozměry 100×110 cm (P110 – skupina Za_03) a nejmenší využitá plocha nese rozměry 15×10 cm (P122b – skupina Za_05).

9.6.1 Metody dokumentace rytin

Dokumentace rytin probíhala v několika krocích. Každý kámen byl v terénu zaměřen pomocí GPS (Garmin eTrex a Topcon GMS-2) a byl proveden normalisovaný popis s důrazem na konkrétní sledované rysy. Každý z kamenů byl fotograficky zdokumentován,⁴⁴ vybrané kameny byly nafoceny metodou mnohačetného snímkování pro účely vytvoření ortofota (**Obr. 77**) a 3D modelu. Následně byla získaná prostorová data vyhodnocena pomocí softwaru QGis, informace k jednotlivým rytinám zpracovány v databázi MS Access a výrazné motivy byly překresleny v softwaru Adobe Illustrator a dále vyhodnoceny. Během vyhodnocování motivů zobrazených na kamenech byl použit software DStretch,⁴⁵ který umožňuje vysoce kontrastní zvýraznění rytých motivů. To jednak usnadní jejich následnou kresebnou dokumentaci a často také odhalí motivy, které nejsou jinak na fotografii ale ani v terénu patrné.

Jako mapový podklad je pro sledovanou oblast dostupná pouze mapa sestavená Sovětskou armádou v roce 1983 v měřítko 1:100000 (**Obr. 22**), která bohužel není pro daný účel dostatečně detailní. Jako pracovní podklad tak slouží lépe satelitní snímky Google Earth.

Součástí práce je katalog zdokumentovaných rytin (**Příloha 3**) a jejich překresby (**Obr. 16–21**).

⁴³ Nejnižše položené jsou kameny na hřebenech skupiny Za_02 (průměrná nadmořská výška 864 m n. m.) a nejvýše se nacházejí kameny ve skupině Za_05 (průměrná nadmořská výška 1183 m n. m.).

⁴⁴ Autory dokumentačních fotografií jsou kromě autorky práce dále Jan Kysela, Klára Paclíková, Ladislav Stančo a Johana Tlustá.

⁴⁵ <http://www.dstretch.com/>

9.6.1.1 Kategorie sledované při dokumentaci rytin

Při dokumentaci rytin jsme věnovali pozornost několika vlastnostem, které jsou pro přehlednost rozepsány v příloženém katalogu (**Příloha 1**) a v některých případech znázorněny pomocí grafu.

U každého kamene jsme sledovali jeho *nadmořskou výšku*, dále *velikost plochy*, na níž je motiv vyobrazen a zde se jedná o samostatný *objekt (O)* nebo o složitější *kompozici (K)*.

Dalším sledovaným rysem bylo, zda se kámen s rytinou nachází zcela evidentně na původním místě⁴⁶ (*in situ*), nebo zda je zjevné, že působením exogenních činitelů (svahové procesy, antropogenní činnost apod.) došlo k jeho přemístění (*not in situ*). Třetí označení (*unsure*) vyjadřuje nemožnost jasného vyjádření se k poloze kamene.

Pro kategorii *pozice ve svahu* byl každý svah rozdělen na pět pomyslných výškových sektorů – graficky znázorněna na příkladu (**Obr. 73**). V katalogu (**Příloha 3**) jsou jednotlivé sektory zapisovány následujícím číselným označením: 1) úpatí svahu/koryto řeky; 2) dolní třetina svahu; 3) polovina svahu; 4) horní třetina svahu; 5) téměř vrchol svahu; 6) hřeben.

Dále jsme se zaměřili na *orientaci svahů* ke světové straně, na nichž se kameny s rytinami nacházejí a *orientace rytiny* je vedle všech světových stran doplněna ještě směrovým určením „*vzhůru*“, kam spadají všechny rytiny zobrazené na vodorovné ploše obrácené směrem k nebi bez jasnějšího náklonu ke kterékoli světové straně.

9.6.2 Skupiny rytin v mikroregionu oázy Zarabag (Za_01–05) – základní přehled

První skupina (Za_01) se nachází na svazích hřebene nad vyschlým korytem řeky a obsahuje 31 kamenů s 64 rytinami. Hřeben vybíhá z jihovýchodního konce vesnice Zarabag a táhne se směrem k lokalitě Burgut Kurgan (*Stančo et al. 2015, 31 – 41; Stančo 2016, 73–85; Stančo et al. 2016, 86–111; Lhuillier 2016, 112–121*). Průměrná nadmořská výška, v níž se nacházejí rytiny této skupiny, je 922 m n. m. (P012 – nejvýše položený kámen 920 m n. m.; P008 nejnižše položený kámen 866 m n. m.). Kromě jedné rytiny (P046) leží všechny na levobřežních svazích vyschlého koryta – jediná rytina P046 se nachází v horní třetině protilehlého svahu.

Druhá skupina (Za_02) se koncentruje na hřebeni, který pokračuje za lokalitou Burgut Kurgan směrem na východ. Svahy jsou zde o poznání prudší než u skupiny Za_01 a je v nich často velice obtížné se pohybovat. Se stejnými podmínkami musíme počítat i v době vytváření rytin. Skupina obsahuje 11 kamenů s 32 rytinami ležících na svazích orientovaných jižním směrem. Průměrná nadmořská výška rytin je 865 m n. m. (P063 – nejvýše položená 876 m n. m.; P066 – nejnižše položená 854 m n. m.).

Nejrozsáhlejší je skupina třetí (Za_03), ležící na svazích hřebene táhnoucího se ze severozápadního konce vesnice Zarabag k vesnici Kampyrtepa a dále severně nad touto vesnicí. Zde je prozatím zdokumentováno 68 kamenů se 181 rytinami v průměrné nadmořské výšce 1129 m n. m. (P104 – nejvýše položený 1225 m n. m.; P061 – nejnižše položený 1068 m n. m.). Kameny s rytinami se nacházejí jak na hlavním hřebeni, tak

⁴⁶ Původním místem rozumějme polohu kamene ve chvíli vytváření rytiny.

často také na menších hřebenech vybíhajících z hlavního v jihozápadním směru na svazích orientovaných zejména k jihu, případně jihozápadu.

Čtvrtá skupina (Za_04) se nachází nedaleko prvních dvou koncentrací (Za_01 a Za_02). Svahy orientované opět k jižní, případně jihozápadní straně jsou oproti ostatním skupinám pozvolnější. Sbíhají do nejširšího říčního koryta, kterým v jarních měsících protéká sezónní řeka Šalkan tekoucí ze Zarabagu do vesnice Kajrit. Zde bylo zdokumentováno 12 kamenů s 24 rytinami v průměrné nadmořské výšce 886 m n. m. (P051 - nejvýše položený kámen 903 m n. m.; P059 - nejnižší položený kámen 860 m n. m.).

Poslední dosud zjištěnou koncentraci rytin představuje skupina Za_05. Okolní svahy zatím nebyly ohledány celé a je vysoká pravděpodobnost, že se zde nacházejí rytiny další. Dosud bylo zdokumentováno 12 kamenů s 24 rytinami. V zarabažském souboru se jedná o nejvýše položenou skupinu v průměrné nadmořské výšce 1183 m n. m. (P127 - nejnižší položený kámen 1100 m n. m.; P130 - nejvýše položený kámen 1229 m n. m.). Prozatím lze říci, že se rytiny koncentrují na dvou rovnoběžných hřebenech táhnoucích se směrem od vesnice Šalkan k severnímu okraji Zarabagu.

9.6.3 Pozice kamenů ve svahu

V této kategorii zohledňujeme, zda se kámen s rytinou nacházel v jasně původní poloze (*in situ*), zda byl jednoznačně z původní polohy vyňat (*non in situ*) nebo zda není možné toto jasně určit (*nejasné*).

Jak vidíme z příloženého (Graf 3-8), většina kamenů se nachází prostoru od poloviny svahu směrem nahoru k hřebeni (stupně 3-6). Není překvapivé, že na vrcholu hřebene se všechny kameny až na jedinou výjimku nacházejí v pozici *in situ*. Zde neprobíhají tak výrazné svahové a erozní procesy, které jsou znatelnější od horní třetiny svahu směrem dolů (stupně 1-2). Na samém úpatí kopce se nachází nejmenší procento kamenů s rytinami a ve většině případů se pak jedná o přenesené kameny. Na to může mít jistě vliv i voda protékající korytem v jarních měsících. Jednak mohou být některé kameny odneseny proudem, jednak zde nemusely být vhodné podmínky pro vytváření rytiny a lidé si raději zvolili kameny položené výše ve svahu. Jeden z kamenů (P065 ze skupiny Za_03) se dokonce nacházel na zcela nečekaném místě uprostřed velkého koryta řeky, kam musel být zanesen vodou a pravděpodobně bude během dalších let odplaven vodou ještě dále.

Většina svahů, na nichž se rytiny nacházejí, se zvedá nad zcela vyschlými užšími koryty, která byla vytvořena protékající vodou z tajícího sněhu a svou prudkostí a převýšením se v jednotlivých skupinách odlišují. Jediná skupina Za_04 se rozkládá na svazích mnohem pozvolnějších a směřujících k širokému korytu sezónní řeky Šalkan. Kameny s rytinami se nacházejí spíše v dolní polovině svahu a pouze o jediném kameni lze spolehlivě říci, že se nenacházel *in situ*. Nedochozí zde tak k výrazným svahotvorným procesům, které by kameny s rytinami přemístily.

9.6.4 Orientace svahů a rytin ke světovým stranám

Při sledování *orientace rytin* ke světové straně (**Graf 9-11**) opět zohledňujeme, zda se kameny s rytinami nacházely v původní poloze (*in situ*) či nikoli. Všechny kameny ležící viditelně mimo původní polohu (*non in situ*) jsou ze statistiky vyňaty.

Orientace rytin a svahů se ve všech skupinách řídí podobným vzorcem. Svahy jsou natočeny převážně k jihu nebo jihozápadu, stejně jako samotné rytiny. Prospekce byla ověřována i přítomnost rytin na severních a východních svazích – zde nebyly ale žádné rytiny nalezeny.

Orientace svahů, na nichž se kameny s rytinami nacházejí, zcela převažuje jižním (48, 5 % svahů) a jihozápadním (28, 4 % svahů) směrem. Tento jev lze snadno vysvětlit, přihlédneme-li k přírodním procesům. Vlivem sluneční záření se na povrchu kamenů vytváří černá patina, která poskytuje vhodný podklad pro vytváření rytin. Takové kameny pak leží hlavně na jižních a jihozápadních svazích, které jsou slunci nejvíce vystaveny. Jak je možné sledovat v přiloženém grafu, na sever a východ nebyl orientován jediný svah z žádné z pěti zkoumaných skupin, přestože jsme prospekci ověřovali i tyto svahy. Na severovýchodním svahu se nacházely pouze čtyři kameny s rytinami (P021, P022, P023 ze skupiny Za_03 a P024 ze skupiny Za_01). V orientaci samotných rytin ke světové straně převažuje stejně jako u svahů jižní (30, 6%) a jihozápadní (19%) směr. Významné procento tvoří také rytiny natočené motivem vzhůru (11,7%).

Výjimku zde tvoří skupina Za_04. Přestože její svahy jsou orientovány převážně na jih, jihovýchod a jihozápad, jako je tomu i o ostatních skupin, orientace rytin převažuje ve směru severním a severovýchodním (**Graf 10**). Stav zachování kamenů a rytin

Vzhledem k tomu, že se kameny s rytinami nacházejí v otevřené krajině, jsou vystaveny vnějším vlivům (vítr, sluneční záření, déšť, změna teplot, stepní prach, antropogenní činitelé apod.). Velké teplotní rozdíly mají za následek časté popraskání kamene nebo jeho úplný rozpad. Lze sledovat, že někdy k této události došlo ještě před vznikem rytiny a její kompoziční rozložení je tomu přizpůsobeno. Někdy však puknutí kamene mělo za následek rozpadnutí celého již vytvořeného motivu (P095 – skupina Za_03; **Obr. 74**).

Při sledování stavu dochování rytiny se lze zaměřit také na míru ukládání patiny na vyrytý motiv ve srovnání s patinou na okolním povrchu kamene. To představuje jednu z možných metod datace rytin (viz **kap. 9.5**). Na rytině P111 (Za_03; **Obr. 75**) je však jasně vidět, že i tento způsob může být diskutabilní. Celá zobrazená scéna – vzhledem k stylu, technice a kompozici motivů – se zdá být vyryta relativně v jedné chvíli. Ale kontrast vyrytého motivu vzhledem k okolnímu povrchu se na jednotlivých stranách velice liší. Na více vertikální straně je kontrast mezi rytinou a okolním povrchem velice výrazný. Tato plocha je na rozdíl od více vertikálně položené plochy více chráněna před exogenními vlivy. V horní části plochy se dokonce se zatím mnoho patiny dosud neuložilo. Naopak kontrast mezi rytinou a okolním povrchem na horizontálněji položené ploše je téměř zanedbatelný.

O stavu zachování také svědčí rytina P011 (Za_01; **Obr. 76**), jejíž část byla ve chvíli nálezu zakryta zeminou. Po kompletním odkrytí se ukázal jasný rozdíl ve stavu

dochování ryté čáry v místech, kde byla rytina konzervována hlinou a v místech vystavených exogenním činitelům. Tento příklad jasně ukazuje, že kdysi vyryté motivy vypadaly a působily jinak, než jejich dnešní podoba. Ostřejší obrysy moly v tehdejší krajině působit ještě dominantněji, než jak působí dnes. Tento příklad také jasně varuje, jak podléhají rytiny vnějším vlivům, a upozorňuje, že je nezbytné rytiny zachytit a zdokumentovat.

9.6.5 Zobrazované motivy

Na celkovém počtu 134 kamenů bylo nalezeno 306 motivů a 19 větších, ale kvůli stavu dochování hůře rozpoznatelných kompozic (**Graf 11**). Mezi 306 motivy lze rozeznat jasné objekty ve 149 případech (zvířata, lidské postavy, vozy apod.), 51 motivů nese podobu zvířat, která nelze ale blíže určit a u 87 motivů se jedná o geometrické vzory nebo objekty, které nelze jasně definovat.

Mezi jasně rozeznatelnými motivy, které lze spojit s podobou zvířat nebo objektů, jsou nejčastěji zastoupeny motivy různých druhů kozorohů a koz (66% - 100 zobrazení). U některých rytiny by se podle tvaru rohů dalo snad zobrazené motivy spojit s konkrétními zvířaty, která na zkoumané území žila nebo dosud žijí. Sami místní lidé neomylně jednotlivá zvířata na rytinách označovali konkrétním názvem, nikoli nadřazeným pojmem „kozoroh“. Podle tvaru rohů by se v kombinaci s tím, jaká zvířata zde žila v minulosti, dalo uvažovat o čtyřech druzích kozorohů, kteří mohli být na rytinách zpodobňováni. V 18 případech se může jednat o o zobrazení archara (muflon – *Ovis orientalis boharensis*), který dodnes žije na širokém území Euroasijských stepí, včetně Uzbekistánu (Cholikov 2004, 66–71). Dalším zobrazeným typem kozy by mohl být v osmi případech marchor (*Capra falconeri heptneri*), který v minulosti i dnes kromě dalších částí euroasijských stepí obýval také pohoří Kugitang (Bogdanov 1992, 101–105). Další možnou variantou je zobrazení divoké kozy, která se zdá být rozpoznatelná na sedmi zobrazeních (*Capra aegagrus*), a jež byla v minulosti silně rozšířena, dnes ji však v Uzbekistánu již nelze najít, a dále sedm zobrazení podobně vypadajícího kozorožce sibiřského (*Capra sibirica*), (Dayan et al. 1985, 105–116; Grubb 2005, 637–722). Musíme však mít na paměti, že se jedná pouze u úvahy, které nelze brát jako zcela směrodatné.

Druhým významně zastoupeným zvířetem je na zarabažských rytinách velbloud (10% - 15 zobrazení) – ač ve srovnání s kozorohy se jedná o počet téměř zanedbatelný. Všech 15 zdokumentovaných zobrazení se nachází ve skupině Za_03. Na to může mít samozřejmě vliv, že se jedná zatím o nejpočetnější soubor. Jediný další motiv velblouda (P127 – skupina Za_05), který se však stylisticky odlišuje od ostatních a je zobrazen s jezdcem, nikoli jako samostatné zvíře, se nachází ve skupině Za_05.

Na rytinách se objevují také lidské postavy, které lze rozeznat v devíti případech (6%). Někdy jsou zobrazeny pouze postavy (P106), někdy v interakci se zvířaty nebo předměty (P010, P011, P074, P090).

Další skupinou zobrazovanou na rytinách jsou vozy (4 zobrazení) nebo kola (17 zobrazení), která zabírají 15% z celkového počtu rozeznatelných motivů. Vozy jsou dvoukolé, někdy s jasně zapřaženými zvířaty (P090), někdy se jedná o vyobrazení samostatných kol (P037, P110, P112, P118).

Mezi dalšími rozpoznatelnými motivy je zobrazení dobytka (1% - 2 motivy; P034, P061a) nebo hada (1% - 1 zobrazení; P002b).

Mezi geometrickými vzory se často objevuje motiv čtyřúhelníku s těčkou uprostřed. Někdy je tento motiv propojen se zobrazením kozoroha – nohy kozoroha, břicho a zobrazení povrchu, na němž stojí, vytvářejí čtyřúhelník a uprostřed je přidána tečka (např. P006, P018, P111b). Další zastoupený je motiv připomínající osmičku nebo brýle (P038, P110, P130) a mnoho dalších blíže nedefinovaných čar a tvarů.

Vzhledem k tomu, že většina skupin obsahuje pouze desítky motivů (některých často kvůli stavu dochování těžko rozpoznatelných), nelze zatím jejich kvantifikaci dojít k uspokojivým nebo směrodatným závěrům. Přestože například motiv velblouda se objevuje pouze ve skupině Za_03, ukazuje to spíše na početnost této skupiny než na bližší vztah vyobrazení velblouda s tímto územím. Motiv kozorohů, který je zastoupen v celém dosud zdokumentovaném souboru výrazněji a lze s ním tedy lépe statisticky pracovat, je ve všech skupinách procentuálně zastoupen velice podobně. Zatím lze říci, že motivy, které se na zarabažských rytinách objevují, jsou obdobné jako na jiných lokalitách ve střední Asii (viz **kap. 9.5**).

Cílem práce není snaha o interpretaci jednotlivých motivů a kompozic, ale pouze vyhodnocení zdokumentovaného materiálu.

9.7 Další perspektivy

Ve studiu a dokumentaci rytin se bude pokračovat i nadále a výsledky výzkumu budou publikovány jednak v dalších předběžných zprávách z výzkumu (*Augustinová – Stančo 2016*, 122–138) a na závěr budou komplexně zhodnoceny v rozsáhlejší studii. Dalším záměrem autorky, je vytvořit databázi 3D modelů vybraných rytin, která bude přístupná na serveru⁴⁷ a umožní tak přístup k získaným informacím jak široké veřejnosti, tak odborným kruhům. Vzhledem k vzájemné izolovanosti jednotlivých zemí centrální Asie a přilehlých oblastí neexistuje zatím – až na počín UNESCO (*Clottes ed. 2011*) – jednotný přístup k dokumentaci a vyhodnocování skalního umění. Už jen kvůli výše zmíněné obtížnosti datace rytin, kdy se musíme spoléhat zejména na analogie z jiných oblastí, je nezbytné, aby ke studiu a dokumentaci rytin bylo přístupováno podobným způsobem a hlavně aby byla získaná data dostupná i badatelům v okolních zemích. Rodí se snahy o navázání na projekt ICOMOS, zatím se však na podobný projekt nepodařilo sehnat finanční prostředky.⁴⁸ Vytvoření online databáze by mohlo představovat první krok k vytvoření základu, na němž by se mohla dále a komplexnější rozvíjet mezinárodní spolupráce v oblasti studia skalního umění ve Střední Asii.

⁴⁷ <https://sketchfab.com/>

⁴⁸ Informace získaná na základě osobní konzultace s V. A. Novoženovovem v říjnu 2016.

10 Závěr

Archeologický výzkum v mikroregionu oázy Zarabag měl za cíl doplnit pohled na osídlení ve stepní oblasti podhůří Kugitangu, neboť i přes velký potenciál místa odsud nebyla žádná archeologická data známa. Byl prováděn kombinací prospekce extenzivní (zachycení celého prostoru oázy, sledování vodních zdrojů a terénních útvarů) a intenzivní (povrchové sběry na poli při okraji oázy).

V rámci sledování oázy a jejího okolí skrze extenzivní prospekce bylo vymezeno 135 polygonů jako prostorů s archeologickými nálezy (zahrnují nálezy z pozemků místních obyvatel, ze hřbitovů, z veřejných prostor ve vesnici, z prospekci v okolí oázy). Z těch bylo získáno 1283 nálezů (nejčastěji keramických fragmentů), z nichž 975 bylo chronologicky citlivých. Míst bez archeologických nálezů, která byla zaznamenávána jako *negativní*, bylo v zarabažské oáze detekováno 32.

Během prospekce jsme sledovali 6 pohřebišť (míst, která ještě v současnosti místní obyvatelé považují za hřbitovy, přestože se na některých z nich již dlouhou dobu nepohřbívá); 14 míst označených jako kategorie T (místa, která na základě archeologických pramenů nebo toponym jasně indikují antropogenní činnost v minulosti); 30 míst označených jako kategorie O (místa, jež jsou buď podrobněji sledována v jiných projektech a naším cílem byla pouze jejich zběžná dokumentace nebo ta, která jako samostatně stojící objekty bez nálezů zatím neumožňují interpretaci, přesto jsou ale důležitou součástí kulturní krajiny). Součástí sledování oázy byla detekce vodních zdrojů – celkem bylo zjištěno 14 pramenů a v severní části vesnice byly zdokumentovány pozůstatky podzemních zavodňovacích kanálů – karezů, jejichž pokračování bylo možné sledovat ještě na několika místech ve středu vesnice. V okolí současné oázy bylo zjištěno 7 povrchových zavodňovacích kanálů, které se často nacházely v blízkosti sídelních pahorků – tepa. V blízkosti oázy Zarabag byly sledovány také skalní rytiny, které nebyly doposud odborné veřejnosti známy a které tvořily další důležitou složku kulturní krajiny v minulosti.

Intenzivní prospekce povrchovými sběry byla zaměřena na úzce vymezený prostor na jihovýchodním okraji oázy, odkud bylo získáno 1378 keramických fragmentů, z nichž bylo 241 chronologicky citlivých. Ve srovnání s extenzivní metodou prospekce se ale intenzivní způsob sledování oázy ukázal jako nepřilíš vhodný, což se stalo cenným poznatkem pro formování podoby následujících výzkumů v dalších oázách podhůří Kugitang.

Získané prostorové informace byly v kombinaci s nálezovým souborem vyhodnoceny a na jejich základě bylo možné sledovat dynamiku osídlení v tomto mikroregionu. V rámci rekonstrukce vývoje osídlení byly pro většinu období vymezeny potenciální lokality – místa s koncentrací nálezů příslušejících do daného období. Pravděpodobnost existence těchto lokalit, která je brána v potaz, se odvíjí od množství datovaného materiálu, které je pro každé období odlišné.

Nejstarší doklady osídlení regionu zachycené během prospekci na 13 místech spadají již do pozdní doby bronzové (přibližně 19./18. stol. př. n. l. – 14./13. stol. př. n. l.), a výrazně v nich vynikají dvě lokality Bobolangar a Tulki Tepa, které (společně s nedaleko ležícími lokalitami Džarkutan, Sapalli Tepa, Bustan a Tilla Bulak) dokreslují

obraz osídlení Šerabádského regionu v tomto období. Následující doba železná představovaná třemi fázemi kultury Jáz je v oáze zastoupena zcela minimálně, přestože v okolní stepi jsou jasné doklady osídlení. Následuje hiát během období antiky a ve 3.-4. stol. n. l. se opět, ač velice střídavě, začínou opět objevovat doklady osídlení. Náhlý vzestup využití oázy přichází během raného středověku v 5.-6. stol., kdy máme lidské aktivity doloženy na 18 místech. To je následováno úbytkem nálezů během 7.-9. stol. S příchodem vrcholného středověku v 10. stol. se využití oázy opět výrazně zintenzivní (28 míst s nálezy tohoto období) a vůbec nejhustější doklady využití oázy pocházejí ze století 12. a jsou rozšířeny až mimo prostor současné oázy (58 míst s nálezy). Následující období vrcholného středověku je opět ve znamení minimálního využití oázy Zarabag. Na základě vymezení potenciálních lokalit můžeme sledovat čtyři místa, kde se doklady osídlení objevují opakovaně během různých období.

Neopomenutelnou součástí sledování zarabažského mikroregionu byla dokumentace nově nalezených skalních rytin, které představují samostatné rozsáhlé téma, jemuž bude i nadále věnována pozornost. Doposud bylo zachyceno v pěti koncentracích v okolí vesnice Zarabag 134 kamenů s rytinami, na nichž je zobrazeno 306 jasných motivů a 19 hůře rozpoznatelných kompozic. Na základě stylové analýzy byla většina rytin datována do období pozdní doby bronzové a časně doby železné, což by bylo dalším dokladem osídlení mikroregionu v tomto období.

Výzkumem se podařilo potvrdit předpokládaný potenciál oázy Zarabag a přinést nové informace k vývoji osídlení v tomto prostoru. Tato práce představuje pouze první krok ve sledování oáz v tomto regionu a navazuje na ní již zahájený výzkum prováděný autorkou této práce v dalších oázách v podhůří Kugitangu.

11 Seznam použité literatury

- Abdullaev 2009 = Абдуллаев, К. 2009: Культ хаомы в древней центральной Азии. Самарканд.*
- Alpysbayev, H. 1956: New Rock Carvings in the Bostandyk Area. Alma-Ata.*
- Archangelskij 1947 = Архангельский, А. Д. 1947: Географическое строение и геологическая история СССР. Москва.*
- Aršavskaja – Rtoeladze – Chakimov 1982 = Аршавская, З.А. – Ртвеладзе, Е.В. – Хакимов, З.А. 1982: Средневековые памятники Сурхандарьи. Ташкент.*
- Askarov 1973 = Аскарлов, А. 1973: Сапаллитепа. Ташкент.*
- Askarov 1977 = Аскарлов, А. А. 1977: Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент.*
- Askarov - Abdulajev 1983 = Аскарлов, А. А. – Абдуллаев, В. Н. 1983: Джаркутан. К проблеме протогородской цивилизации на юге Узбекистана. Ташкент.*
- Augustinová et al. 2015 = Augustinová, A. – Stančo, L. – Shaydullaev, Sh. – Mrva, M. 2015: Archaeological Survey in the Micro Oasis of Zarabag (South Uzbekistan), Preliminary Report for the Season 2015, Studia Hercynia XIX/1-2, 262-281.*
- Augustinová, A. – Stančo, L. 2016: The Petroglyphs of Pashkhurt Valley in the Surkhan Darya Province (South Uzbekistan) – Preliminary Report, Studia Hercynia XX/2, 122-138.*
- Bednarik, R. G. 2003: Rock Art Glossary. A Multilingual Dictionary. Turnhout.*
- Bernard, P. 1994: The Greek Kingdoms of Central Asia. In: Harmatta, J. (ed.), History of the Civilizations of Central Asia, Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris: UNESCO Publishing, 97-126.*
- Bobokhojaev – Annaev – Rakhmanov 1990 = Бобоходжаев, А. – Аннаев, Т. – Рахманов, Ш. 1990: Некоторые итоги изучения древних и средневековых памятников предгорной и горной полосы Кугитанг – Байсунтау, История Материальной Культуры Узбекистана 23, 25-36.*
- Bobomuloev, B. S. 2011: Rock Art In Tajikistan. In: J. Clottes (ed.), Rock Art In Central Asia. A Thematic Study, Paris: International Council on Monuments and Sites, 73-92, 173-176.*
- Bogdanov, O. P. 1992: Rare Animals. Encyclopedic Reference Book. Tashkent.*

- Clottes, J. ed. 2011: Rock Art In Central Asia. A Thematic Study. Paris.*
- Tolstov – Vorobjevoj 1959 = Толстов, С. П. – Воробьевой, М. Г. (eds.) 1959: Керамика Хорезма, Москва: Академия Наук СССР. Москва.*
- Černík, A. – Sekyra, J. 1969: Zeměpis velehor. Praha.*
- Černý, M. 2001: Pamíro-Alaj. In: Šlégl, J. et al., Světová pohoří: Asie. Praha.*
- Dani, A. H. – Bernard, P. 1994: Alexander and his Successors in Central Asia. In: Harmatta, J. (ed.), History of the Civilizations of Central Asia, Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris: UNESCO Publishing, 66 – 95.*
- Danielisová – Stančo – Šajdulajev 2010 = Danielisová, A. – Stančo, L. – Shaydullaev, A. 2010: Preliminary Report of Archaeological Survey in Sherabad District, South Uzbekistan in 2009. Studia Hercynia XIV, 67–90.*
- Dayan et al. 1985 = Dayan, T. – Tchernov, E. – Bar-Yosef, O. – Yom-Tov, Y. 1985: Animal exploitation in Ujrat El-Mehed, a Neolithic site in southern Sinai, Paleorient 12, 105–116.*
- Doležálková, V. – Dorňáková, A. – Macháčková, T. 2012: The Selected Pottery Finds from the Systematical Field Survey in the Sherabad District, South Uzbekistan, Studia Hercynia XVI, 22–34.*
- Dvurechenskaya et al. 2014 = Двуреченская, Н.Д. – Двуреченский, О.В. – Мокробородов, В.В. – Рукавишников, И.В. – Рукавишников, Д.В. 2014: Маршрутные исследования на юге Узбекистана в 2013 году. Краткие сообщения Института археологии 236, 69–82.*
- Eisenman, W. W. – Zaurov, D. E. – Struwe, L. eds. 2013: Medicinal Plants of Central Asia. Uzbekistan and Kyrgyzstan. London.*
- Enoki, K. – Koshelenko, G. A. – Haidary, Z. 1994: The Yüeh-chin and Their Migrations. In: Harmatta, J. (ed.), History of the Civilizations of Central Asia, Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris: UNESCO Publishing, 165–183.*
- Formozov, A. A. 1965: The rock paintings of Zaraut-Kamar, Uzbekistan. Rivista di Scienze Preistoriche 20, 63–83.*
- Formozov 1966 = Формозов, А. А. 1966: О наскальных изображениях Зараут-камара в ущелье Зараут-саи. Советская Археология 4, 14–26.*

- Formozov 1969 = Формозов, А. А. 1969: Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР. Москва.*
- Gardin, J. – C. 1957: Céramiques de Bactries, Mémoires de la délégation archéologique française en Afganistan, TOME XV, Paris.*
- Gratzl, K. – Kostka, R. – Patzel, G. 1978: Petroglyphen in Wardak und in Grosser Pamir. In: R. Senarclens de Grancy – R. Kostka (eds.), Grosser Pamir. Österreichisches Forschungsunternehmen 1975 in den Wakhan-Pamir/ Afghanistan. Graz: Akademie Druck- u. Verlagsanstalt, 311–341.*
- Grubb, P. 2005: Artiodactyla. In: Wilson, D. E. – Reeder, D. M. (eds.), Mammal Species of the World. A Taxonomic and Geographic Reference. Baltimore.*
- Gruber, M. – Il'yasov, J. – Kaniuth, K. 2012: A Decorated Ivory Belt from Tilla Bulak, Southern Uzbekistan, Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 18, 339 – 375.*
- Harmatta, J. (ed.) 1994. History of the Civilizations of Central Asia, Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250. Paris.*
- Harmatta, J. – Litvinsky, B. A. 1996: Tokharistan and Gandhara under western Türk rule (650 – 760). In: B. A. Litvinsky (ed.), History of Civilizations of Central Asia, Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750, Paris: UNESCO Publishing, 359–383.*
- Helms, S. W. 1997: Excavations at Old Kandahar in Afghanistan 1976 – 1978. Stratigraphy, pottery and other finds. Oxford*
- Higuchi, T. – Kuwayama, S. 1970: Chaqalaq Tepe. Fortified village in northern Afghanistan excavated in 1964 – 1967.*
- Huff, D. 2000: Djarkutan archaeological research on Tepe VI, История материальной культуры Узбекистана 31, 58-69.*
- Čelebi 1983 = Челеби, Э. 1983: Книга путешествий (Сейяхатнаме) Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Москва.*
- Cholikov, T. Sh. 2004: Materials on conditions of population of artiodactyls in mountains of Kugitang and Bausuntau (western site), Uzbekskiy Biologicheskii Zhurnal 5, 66–71.*
- Chudžanazarov, M. 1995: Rock Art in Khojakent Karakiyasay. Tashkent.*
- Chudžanazarov, M. 1999: Issues of Periodization and Motif and Style Analysis of Petroglyphs in Varzik, History of Material Culture of Uzbekistan 1930, 55–67.*

- Chudžanazarov 2004* = Хужаназаров, М. 2004: Памятники наскального искусства Центральной Азии. Алматы, 107-114.
- Chudžanazarov, M. 2011: Rock Art In Uzbekistan.* In: J. Clottes (ed.), *Rock Art In Central Asia. A Thematic Study*, Paris: International Council on Monuments and Sites, 99-112, 183-187.
- Chudžanazarov et al. 2012* = Худжаназаров, М. – Реутова, М. – Холматов, А. – Болиев, В. – Станиславский, В. 2012: Работы Сармышсайеского археологического отряда в 2010-2011 годах, Археологические исследования в Узбекистане 2010-2011 года, 289-300.
- Icamiddinov – Chasanov 2000* = Исамиддинов, М. Х. – Хасанов, М. Х. 2000: История древнего и средневекового керамического производства Нахшава, Ташкент.
- Jasiewicz, Z. – Rozwadowski, A. 2001: Rock paintings – wall paintings: new light on art tradition in Central Asia,* *Rock Art Research* 18/1, 3-14.
- Kaniuth, K. 2006: Metallaobjekte der Bronzezeit aus Nord-Baktrien,* *Archäologie in Iran und Turan* 6, Tab. 10
- P'jankova et al. 2009* = P'jankova, T. L. – Litvinskij, B. A. – Bobomulloev, S. – Kaniuth, K. – Teufer, M. 2009: Das bronzezeitliche Gräberfeld von Makonimor, Tadžikistan, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 41, 97-140.
- Kaniuth et al. 2010* = Kaniuth, K. – Gruber, M. – Kurmangaliev, A. – Sachs, F. – Šajdullaev, A. – Makki, M. – Biro, P. 2010 : Tilla Bulak 2009. Vorbericht zur dritten Kampagne, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 42, 129-164.
- Karmyševa 1976* = Кармышева, Б.Х. 1976: Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. Москва: Наука.
- Koško, A. – Shirinov, T. – Rączkowski, W. eds. 1997: Sztuka naskalna Uzbekistanu.* Poznań.
- Lasota-Moskalewska, A. – Chudžanazarov, M. 2000: Petroglyphs of mammals in the Sarmišsaj Gorge, Uzbek Republic: archaeozoological analysis.* Varšava.
- Lhuillier, J. 2013: Les cultures à céramique modelée peinte en Asie centrale méridionale. Dynamiques socio-culturelles à l'âge du Fer ancien (1500-1000 av. n.è.), Mémoires de la Mission Archéologique Française en Asie Centrale XIII,* Paris.
- Lhuillier, J. 2016: Pottery from Burgut Kurgan and Kayrit Oasis, Preliminary Report for Season 2015,* *Studia Hercynia* XX/2, 112-121.
- Lisý, P. 2010: Skální umění a život kočovníků střední Asie ve fotografii Pavla Lisého.* Praha.

- Litvinsky, B. A. – Hussain Shan, M. – Shabani Samghabadi, R. 1994: The rise of Sasanian Iran. In: Harmatta, J. (ed.), History of the Civilizations of Central Asia, Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris: UNESCO Publishing, 464–475.*
- Litvinsky, B. A. 1996: The hephthalite empire. In: B. A. Litvinsky (ed.), History of Civilizations of Central Asia, Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750, Paris: UNESCO Publishing, 138–154.*
- Litvinsky, B. A. (ed.) 1996: History of Civilizations of Central Asia, Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. Paris.*
- Litvinskij, B. A. 1998: La civilisation de l'Asie centrale antique, Archäologie in Iran und Turan. Berlin.*
- Litvinsky, B. A. – Zhang Guang-da 1996: Historical introduction. In: B. A. Litvinsky (ed.), History of Civilizations of Central Asia, Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750, Paris: UNESCO Publishing, 24–37.*
- Lytle et al. 2008 = Lytle, F. – Lytle, M. – Rogers, A. – Garfinkel, A. – Maddock, C. – Wight, W. – Cole, C. 2008: An Experimental Technique for Measuring Age of Petroglyphs Production. Results on Coso Petroglyphs. In: Paper Presented at the 31st Great Basin Anthropological Conference. Portland.*
- Marjašev – Železnjakov 2013 = Марьяшев А. Н. – Железняков Б. А. 2013: Древности Кулжабасы. Алматы.*
- Maršak 2012 = Маршак, В. И. 2012: Керамика Согда V – VII веков как историко-культурный памятник. Санкт-Петербург.*
- Masson, V. M. 1992: The Decline of the Bronze Age Civilization and Movement of the Tribes. In: V. M. Masson – A. H. Dani (eds.), History of Civilizations of Central Asia, Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B. C., Paris: UNESCO Publishing, 326–345.*
- Masson, V. M. – Dani, A. H. (eds.) 1992: History of Civilizations of Central Asia, Volume I. The dawn of civilization: earliest times to 700 B. C. Paris.*
- Maxwell-Jones, Ch. E. 2015: Typology and Chronology of Ceramics of Bactra, Afghanistan 600 BCE–500 CE. Nepublikovaná disertační práce – Classical Art and Archaeology, University of Michigan.*
- McNeil, J. L. 2010: Making Lemonade. Using Graffiti to Date Petroglyphs, Utah Rock Art XXIX, 9–21.*
- Miklashevich, E. 2003: Rock Art Research in North and Central Asia 1995–1999, Rock Art Studies: News of the World 2, 88–118.*

- Mitchell, W. P. 1957: The Hydraulic Hypothesis. A Reappraisal, *Current Anthropology* 14/5, 532-534.
- Mitchiner, M. 1977: *Oriental Coins and their Values*. World of Islam. London.
- Mkrtychev – Bolelov – Il'yasov 2005 = Мкртычев, Т.К. – Болелов, С.Б. – Ильясов, Д.Я. 2005: Исследования на юге Узбекистана. Археологические открытия 2004 года. Москва, 524-528.
- Mock, J. 2013: New Discoveries Of Rock art in Afghanistan's Wakhan Corridor and Pamir. A Priliminary Study, *The Silk Road* 11, 36-53.
- Mukminova, R. G. – Mukhtarov, A. 2003: The Khanate (empire) of Bukhara, In: Ch. Adle – I. Habib (eds.), *History od Civilizations of Central Asia, Volume V. Development in constrast: from the sixteenth to the mid-nineteen century*, Paris: UNESCO Publishing, 35-63.
- Muradova, E. 2011: Rock Art Sites in Turkmenistan. In: J. Clottes (ed.), *Rock Art In Central Asia. A Thematic Study*, Paris: International Cuncil on Monuments and Sites, 93-98, 177-182.
- Něrazik 1959 = Неразик, Е. Е. 1959: Керамика Хорезма афрыгидского периода. In: С. П. Толстов – Воробьевой, М. Г.(eds), *Керамика Хорезма*, Москва: Академия Наук СССР, 221-260.
- Oskin, A.-V. 1985: *Petroglyphs in Central Kara Kum as a Historical Source for Researching Archaic Cults*. Synopsis of a Ph.D. Thesis for a Degree in Historical Studied.
- Overlaet, B. ed. 1993: *Hofkunst van de Sassanieden. Het Perzische rijk tussen Rome en China (224-642)*, Brusel.
- Pugachenkova, G. A. – Rtveldze, E. V. – Kato, K. (eds.) 1991: *Древности Южного Узбекистана/ Antiquities of Southern Uzbekistan*, Soka University Press.
- Puri, B. N. 1994: The Kushans, In: Harmatta, J. (ed.), *History of the Civilizations od Central Asia, Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizactions: 700 B. C. to A. D. 250*, Paris: UNESCO Publishing 239-255.
- Puschnigg, G. 2006: *Ceramics of the Merv oasis. Recycling the city*. Walnut Creek.
- Roginskaja 1950 = Рогинская, А. 1950: *Зараут -сай*. Москва – Ленинград.
- Rogožinskij, A. E. 2011: Rock Art Sites in Kazakhstan. In: Clottes, J. (ed.), *Rock Art in Central Asia. A Thematic Study*, Paris: International Cuncil on Monuments and Sites, 9-42, 161-166.

- Rasanayagam, J. 2002: Spheres of communal participation: placing the state within local modes of interaction in rural Uzbekistan. Central Asian Survey 21/1, 55–70.*
- Rozwadowski, A. – Chudžanazarov, M. 1999: The earliest rock art of Uzbekistan in its Central Asian context: some dilemmas with chronological estimations in Central Asian rock art studies. In: M. Strecker – P. Bahn (eds.), Dating and the earliest known rock art, Oxford: Oxbow Books, 79-82.*
- Rozwadowski, A. – Lymer, K. 2012: Rock Art In Central Asia: Recent Developments And A New Directions, Rock Art Studies: News Of The World IV, 149-163.*
- Rozwadowski, A. 2003: Indoirañczycy – sztuka i mitologia. Petroglify Azji Środkowej. Poznań.*
- Rozwadowski, A. 2004: Symbols through time. Interpreting the Rock Art of Central Asia. Poznań.*
- Rtveladze 1974 = Ртвеладзе, Е.В. 1974: Разведочное изучение Бактрийских памятников на юге Узбекистана. In: V.M. Masson (ed.), Древняя Бактрия. Ленинград: Академия Наук СССР, 74–85.*
- Rtveladze – Khakimov 1973 = Ртвеладзе Э.В. – Хакимов, З.А. 1973: Маршрутные исследования памятников Северной Бактрии. Из истории античной культуры Узбекистана. Ташкент.*
- Sala, R. 2003: Underground water galleisies in middle east and cetral Asia. Survey of historical documents and archaeological studies. Almaty.*
- Sala – Deom 2006 = Сала, Р. – Деом, Ж.М. 2006: 235 кяризов региона Сауран. In: География Казахстана: содержание, проблемы, перспективы. Материалы Международной научно-практической конференции 20–22 апреля 2006 г. Алматы, 342–361.*
- Solovjev 1996 = Соловьев, В. С. 1996: Раннесредневековая керамика северново Тохаристана. ЕЛЕЦ.*
- Stančo, L. 2009: The Activities in Uzbekistan in the 2008 Season. Testing the Google Earth Programme as a Tool for Archaeological Prospecting, Studia Hercynia XIII, 115–122.*
- Stančo – Šajdulajev – Tušlová 2013 = Станчо, Л. – Шайдуллаев, А. – Тушлова, П. 2013: Археологическое картографирование Шерабадского района в 2008–2011, Систематические археологические разведочные работы в 2009 г., 41–62.*
- Stančo et al. 2014 = Stančo, L. – Shaydullaev, Sh. – Bendezu-Sarmiento, J. – Pažout, A. – Vondrová, H. 2014: Kayrit Burial Site (South Uzbekistan): Preliminary Report for Season 2014, Studia Hercynia XVIII/1–2, 31–41.*

- Stančo, L. 2016: Archaeological Survey in the Surroundings of Kayrit (South Uzbekistan), Preliminary Report for Season 2015, Studia Hercynia XX/2, 73–85.*
- Stančo, L. et al. 2015 = Stančo, L. – Shaydullaev, Sh. – Bendezu-Sarmiento, J. – Lhuillier, J. – Kysela, J. – Shaydullaev, A. – Khamidov, O. – Havlik, J. – Tlustá, J. 2015: Preliminary Report on the Excavations at Burgut Kurgan in 2015, Studia Hercynia XX/2, 86–111.*
- Sulejmanov 2000 = Сулейманов, Р. Х 2000: Древний Нахшав. Самарканд.*
- Takaki et al. 2006 = Takaki, R. – Toriwaki, J. – Mizuno, S. – Izuhara, R. – Khudjanazarov, M. – Reutova, M. 2006: Shape Analysis of Petroglyphs in Central Asia, Forma 21, 243–258.*
- Takaki et al. 2010 = Takaki, R. – Izuhara, R. – Mizuno, S. – Khujanazarov, M. – Kashiwabara, M. 2010: Differences of Petroglyph Styles among Archaeological Sites with Spatial and Time -Wise Distance, Forma 25, 45–48.*
- Tanabe, K. – Yamauchi, K. et al. 2000: Excavation at Dal'verzintepa, Uzbekistan, 2000/ Dalvarzintepa shakhrisoni, Bulletin of the ancient orient museum, Vol. XXI, 89–179.*
- Teufer, M. 2015: Spätbronzezeitliche Grabfunde aus Nordbaktrien und benachbarten Regionen. Studien zur Chronologie zwischen Aralee und Persischem Golf, Archäologie in Iran und Turan, Band 13. Berlin.*
- Tolstov – Vorobevoj 1959 = Толстов С. П. – Воробьева, М. Г. 1959: Керамика Хорезма, Москва.*
- Tušlová, P. 2011a: Systematická povrchová prospekce v jižním Uzbekistánu, Orientalia Antiqua Nova XI, 174–185.*
- Tušlová, P. 2011b: Systematic Field Survey in Sherabad District, South Uzbekistan, Studia Hercynia XV/2, 17–25.*
- Tušlová, P. 2012a: Systematic Field Survey in the Sherabad District, Report of the 2011 Season, Studia Hercynia XVI, Pragae, 15–21.*
- Tušlová, P. 2012b: Systematická povrchová prospekce v jižním Uzbekistánu – Systematic Field Survey in South Uzbekistan. Nepublikovaná diplomová práce – FF UK Praha.*
- Tye, R. 1995: Jitals. Isle of South Uist.*
- Vahdati, A. A. 2010: Stone Canvases. A Preliminary Report on the Study of Two Rock - Art Complexes in North Khorassan Province, Northeastern Iran. Tehran.*

Vahdati, A. A. 2011: A Preliminary Report on a Newly Discovered Petroglyphic Complex near Jorbat, the Plain of Jajarm, North-eastern Iran, Paleorient 37/2, 177-187.

Vakturskaja 1959 = Вактурская, Н. Н. 1959: Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма IX - XVII. бб. In: С. П. Толстов - Воробьева, М. Г.(eds), Керамика Хорезма, Москва: Академия Наук СССР, 261-342.

Včelíková, T. 2015: Keramika ze sektoru 20 na Džandavláttepa - The Pottery od Sector 20 at Jandavlattepa. Nепublikovaná diplomová práce - FF UK Praha.

Votýpka, J. 1982: Fyzická geografie Sovětského svazu. Praha.

Wittfogel, K. A. 1957: Oriental despotism: a comparative study of total power. New York: Random House.

12 Seznam obrázků

Pokud není uvedeno jinak autorem obrazových příloh (fotografie, mapy) je autorka této práce. Kresby keramického materiálu vytvořili L. Damašek a autorka práce. Mapy byly vytvořeny na základě dat získaných během česko-uzbecké expedice.

- Obrázek 1: Pozdní doba bronzová (okraje).
- Obrázek 2: Doba bronzová a pozdní doba bronzová (okraje, dna, výzdoba).
- Obrázek 3: Pozdní doba bronzová (okraje).
- Obrázek 4: Pozdní doba bronzová (okraje, dna); achajmenovské období (okraj – ZA 059-04,05).
- Obrázek 5: Období 4.–5. stol. n. l. (okraje).
- Obrázek 6: Raný středověk I – 5.–6. stol. (okraje).
- Obrázek 7: Raný středověk I – 5.–6. stol. (okraje, dna).
- Obrázek 8: Vrcholný středověk I – 10. stol. (okraje, dna, ucho).
- Obrázek 9: Vrcholný středověk I – 9.–10. stol. (dna).
- Obrázek 10: Vrcholný středověk I – 10. stol. (okraj, dna, ucho, výzdoba).
- Obrázek 11: Vrcholný středověk II – 12. stol. (okraje, dna, výzdoba); 13. stol. (okraj – ZA 083-01).
- Obrázek 12: Vrcholný středověk II – 12. stol. (ucha).
- Obrázek 13: Vrcholný středověk II – 12. stol. (dna).
- Obrázek 14: Vrcholný středověk II – 12. stol. (dna).
- Obrázek 15: Vrcholný středověk III – 13. stol. (dno, výzdoba); nádoby (3. stol. n. l. – ZA 086-01; 5.–6.stol. – ZA 154-01).
- Obrázek 16: Rytiny v mikroregionu oázy Zarabag – P_001; P_003; P_002a; P_005; P_006.
- Obrázek 17: Rytiny v mikroregionu oázy Zarabag – P_008; P_009; P_010; P_011.
- Obrázek 18: Rytiny v mikroregionu oázy Zarabag – P_012; P_025; P_014; P_013; P_021; P_019; P_025.
- Obrázek 19: Rytiny v mikroregionu oázy Zarabag – P_024; P_031; P_029; P_026; P_028.
- Obrázek 20: Rytiny v mikroregionu oázy Zarabag – P_069; P_072; P_034; P_065; P_090.
- Obrázek 21: Rytiny v mikroregionu oázy Zarabag – P_066; P_075; P_058; P_095.
- Obrázek 22: Oáza Zarabag v podhůří Kugitang – Sovětské topografická mapa (vytvořena 1983): 1:100 000.
- Obrázek 23: Vodní zdroje v oáze Zarabag – prameny a karezy.
- Obrázek 24: Celkový pohled na sledovaný mikroregion oázy Zarabag.
- Obrázek 25: Sledované prostory v oáze Zarabag (výřez 1).
- Obrázek 26: Sledované prostory v oáze Zarabag (výřez 2).
- Obrázek 27: Sledované prostory v oáze Zarabag (výřez 3).
- Obrázek 28: Sledované kategorie B (hřbitovy) a T (morfologicky specifické jevy v terénu s archeologickou evidencí).
- Obrázek 29: Mapa – jurtová tábořiště v blízkosti oázy Zarabag (JUR_01, JUR_02).
- Obrázek 30: Počet nálezů sesbíraných v jednotlivých plygonech
- Obrázek 31: Nálezy mincí v oáze Zrabag (ZA_MIN-01-27).
- Obrázek 32: Rekonstruovaná podoba osídlení oázy Zarabag v době bronzové (počet nálezů).

- Obrázek 33: Rekonstruovaná podoba osídlení oázy Zarabag v době železné (počet nálezů).
- Obrázek 34: Rekonstruovaná podoba osídlení oázy Zarabag v 6.–5. stol. př. n. l.
- Obrázek 35: Rekonstruovaná podoba osídlení oázy Zarabag v 3.–4. stol. n. l.
- Obrázek 36: Rekonstruovaná podoba osídlení oázy Zarabag v 5.–6. stol. (raný středověk I).
- Obrázek 37: Rekonstruovaná podoba osídlení oázy Zarabag v 7.–9. stol. (raný středověk II).
- Obrázek 38: Rekonstruovaná podoba osídlení oázy Zarabag v 10.–11. stol. (vrcholný středověk I).
- Obrázek 39a: Rekonstruovaná podoba osídlení ve 12. stol. (vrcholný středověk II) – celkový pohled na mikrogerion oázy Zarabag.
- Obrázek 39b: Rekonstruovaná podoba osídlení oázy Zarabag ve 12. stol. (vrcholný středověk II) – výřez 1.
- Obrázek 39c: Rekonstruovaná podoba osídlení oázy Zarabag ve 12. stol. (vrcholný středověk II) – výřez 2.
- Obrázek 40: Rekonstruovaná podoba osídlení oázy Zarabag ve 13. stol. (vrcholný středověk III).
- Obrázek 41: Rekonstruovaná podoba osídlení oázy Zarabag ve 14.–15. stol. (pozdní středověk I).
- Obrázek 42: Rekonstruovaná podoba osídlení oázy Zarabag v 16.–17. stol. (pozdní středověk II).
- Obrázek 43: Potenciální lokality v mikroregionu oázy Zarabag – doba bronzová.
- Obrázek 44: Potenciální lokality v mikroregionu oázy Zarabag – doba železná.
- Obrázek 45: Potenciální lokality v mikroregionu oázy Zarabag – achajmenovské období (6.–5. stol. př. n. l.).
- Obrázek 46: Potenciální lokality v mikroregionu oázy Zarabag – pozdně kušánské období (3.–4. stol. n. l.).
- Obrázek 47: Potenciální lokality v mikroregionu oázy Zarabag – raný středověk I (5.–6. stol.).
- Obrázek 48: Potenciální lokality v mikroregionu oázy Zarabag – raný středověk II (7. – 9. stol.).
- Obrázek 49: Potenciální lokality v mikroregionu oázy Zarabag – vrcholný středověk I (10.–11. stol.).
- Obrázek 50: Potenciální lokality v mikroregionu oázy Zarabag – vrcholný středověk II (12. stol.).
- Obrázek 51: Potenciální lokality v mikroregionu oázy Zarabag – pozdní středověk I (16.–17. stol.).
- Obrázek 52: Sektory sledované během intenzivní prospekce povrchovými sběry na poli na jihovýchodním okraji oázy Zarabag.
- Obrázek 53: Rytiny na kamenech v okolí oázy Zarabag (kompletní pohled na skupiny skupiny Za_01-05).
- Obrázek 54: Rytiny na kamenech v okolí oázy Zarabag (skupina ZA-01).
- Obrázek 55: Rytiny na kamenech v okolí oázy Zarabag (skupina ZA-02).

- Obrázek 56: Rytiny na kamenech v okolí oázy Zarabag (skupina ZA-03).
- Obrázek 57: Rytiny na kamenech v okolí oázy Zarabag (skupina ZA-04).
- Obrázek 58: Rytiny na kamenech v okolí oázy Zarabag (skupina ZA-05).
- Obrázek 59: Pramen *Kuruchsaj Bulok* (S_05) na východním okraji vesnice Zarabag a nad ním narušený terén v místě označovaném jako *Kuruchsaj Tepa* (T_14).
- Obrázek 60: Kamenný objekt nejasného původu a účelu kolem pramene S_13 na severním okraji oázy Zarabag.
- Obrázek 61: Pozůstatky karezů (podzemních kanálů) na severním okraji oázy Zarabag.
- Obrázek 62: Kamenná stéla na hřbitově *Hujaobozi Vali* (B_1) – podle místní legendy představuje zkamenělou ženu trochlíci nad svým zemřelým dítětem.
- Obrázek 63: Hliněná pečeť nalezená z prostoru bývalého pohřebiště kolem zaniklé mešity v Zarabagu (B_6; POL_119).
- Obrázek 64: Nález z lokality Bobolangar (T_08, POL_039) – fragment stolu z pálené hlíny (*dastarchan*).
- Obrázek 65: Topografický plán lokality Tulki Tepa (zaměření v terénu – P. Cejnarová, J. Havlík; vytvoření plánu – J. Souček).
- Obrázek 66: Nádoba (ZA 085-01) nalezená v POL_108 pocházející z raného středověku.
- Obrázek 67: Nádoba (ZA 011-03) nalezená v POL_108 pocházející z raného středověku.
- Obrázek 68: Nádoba (ZA 011-03) v blízkosti pramene Junus Bulok (S_11) z POL_097 datovaná do období vrcholného středověku (15.–17. stol.).
- Obrázek 69: Kamenný tlouk a hmoždír nalezený v zahradě označené jako POL_003 (raná doba železná – kultura Jáz I).
- Obrázek 70: Ojedinelý keramický fragment ze zahrady označené jako POL_003 – keramické těsto odpovídá pozdní době bronzové (kultura Sapalli), výzdoba rané době železné (kultura Jáz I).
- Obrázek 71: Kamenný hmoždírek/tlouček nalezený v korytě řeky v Zarabagu (raná doba železná – kultura Jáz I).
- Obrázek 72: Novodobé zásahy do skalních maleb na lokalitě Zaraut Kamar (autor fotografie: Jan Kysela).
- Obrázek 73: Pozice kamene s rytinou ve svahu. 1) úpatí svahu/koryto řeky; 2) dolní třetina svahu; 3) polovina svahu; 4) horní třetina svahu; 5) téměř vrchol svahu; 6) hřeben.
- Obrázek 74: Kámen včetně rytiny poškozený vlivem výkyvu teplot (rytina P095, skupina Za_03), (autor foto: Klára Paclíková).
- Obrázek 75: Rytina P111, skupina Za_03 (autor fotografie: Jan Kysela).
- Obrázek 76: Rytina P111, skupina Za_01 (autor fotografie: Johana Tlustá).
- Obrázek 77: Ortofotografie kamene s rytinou (P_110, skupina Za_03), (autor: Klára Paclíková).
- Obrázek 78: Skalní malby v Zaraut Kamar (A: fotografie v terénu – září 2016; B: fotografie upravená v softwaru DStretch), (autor fotografie: Jan Kysela).
- Obrázek 79: Zvýrazněné plochy interpretované jako pozůstatky po jurtách (JUR_01).
- Obrázek 80: Pohled na lokalitu Tulki Tepa od jihovýchodu (T_11; POL_085).
- Obrázek 81: Pohled na lokalitu Bobolangar odjihozápadu (T_08; POL_039).

13 Seznam tabulek

- Tabulka 1: Vodní zdroje v oáze Zarabag - prameny (S_01-14) a karezy (K_01-15).
- Tabulka 2: Hřbitovy sledované v oáze Zarabag (B_1-6).
- Tabulka 3: Negativní zjištění během prospekce v oáze Zarabg a jejím okolí (NEG_01-32).
- Tabulka 4: Kategorie T (morfologicky výrazné jevy v terénu s archeologickou evidencí) sledovaná během prospekce v oáze Zarabg a jejím okolí (T_01-14).
- Tabulka 5: Kategorie O (morfologicky výrazné jevy v terénu bez archeologické evidence) sledovaná během prospekce v oáze Zarabg a jejím okolí (O_01-30).
- Tabulka 6: Přehled keramických fragmentů a jejich datace získaných během intenzivní prospekce povrchovými sběry na poli na jihovýchodním okraji oázy Zarabag.
- Tabulka 7: Prostorové rozmístění a počet nálezů získaných během intenzivní prospekce povrchovými sběry na poli na jihovýchodním okraji oázy Zarabag.
- Tabulka 8: Potenciální lokality jednotlivých období v oáze Zarabg a jejím okolí (LOK_01-23).

14 Seznam grafů

- Graf 1: Procentuální zastoupení jednotlivých historických období v materiálu získaném povrchovými sběry na jihovýchodě Zarabagu.
- Graf 2: Kvantitativní zastoupení jednotlivých historických období v materiálu získaném povrchovými sběry na jihovýchodě Zarabagu.
- Graf 3: Zastoupení pozic kamenů s rytinami ve svahu (skupiny Za_01- 05).
- Graf 4: Pozice kamenů s rytinami ve svahu - skupina Za_01.
- Graf 5: Pozice kamenů s rytinami ve svahu - skupina Za_02.
- Graf 6: Pozice kamenů s rytinami ve svahu - skupina Za_03.
- Graf 7: Pozice kamenů s rytinami ve svahu - skupina Za_04.
- Graf 8: Pozice kamenů s rytinami ve svahu - skupina Za_05.
- Graf 9: Orientace rytin ke světovým stranám (kvantitativní zastoupení) - souhrnné shodnocení skupin Za_01-05.
- Graf 10: Orientace svahů ke světovým stranám (kvantitativní a procentuální zastoupení) v jednotlivých skupinách (Za_01-05).
- Graf 11: Orientace rytin ke světovým stranám (prostorové zobrazení) v jednotlivých skupinách (Za_01-05).
- Graf 12: Zastoupení rytých motivů na kamenech ve skupinách Za_01-05.
- Graf 13: Procentuální zastoupení jednotlivých typů keramické hmoty v keramických nálezech v oáze Zarabag.
- Graf 14: Kvantitativní zastoupení částí nádob v keramických nálezech v oáze Zarabag (bez materiálu datovaného do před-moderního období).

15 Seznam příloh

Příloha 1: Katalog nálezů z mikroregionu oázy Zarabag (ZA 001-01 – ZA 159-01).

Příloha 2: Katalog sledovaných polygonů (POL_001-135).

Příloha 3: Katalog rytin (skupiny Za_01-05: P_001-134)